

Maratha Vidya Prasarak Samaj's
ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE
TAHARABAD

Tal. Baglan Dist. Nashik 423302 (MH) India

(Affiliated to Savitribai Phule Pune University)

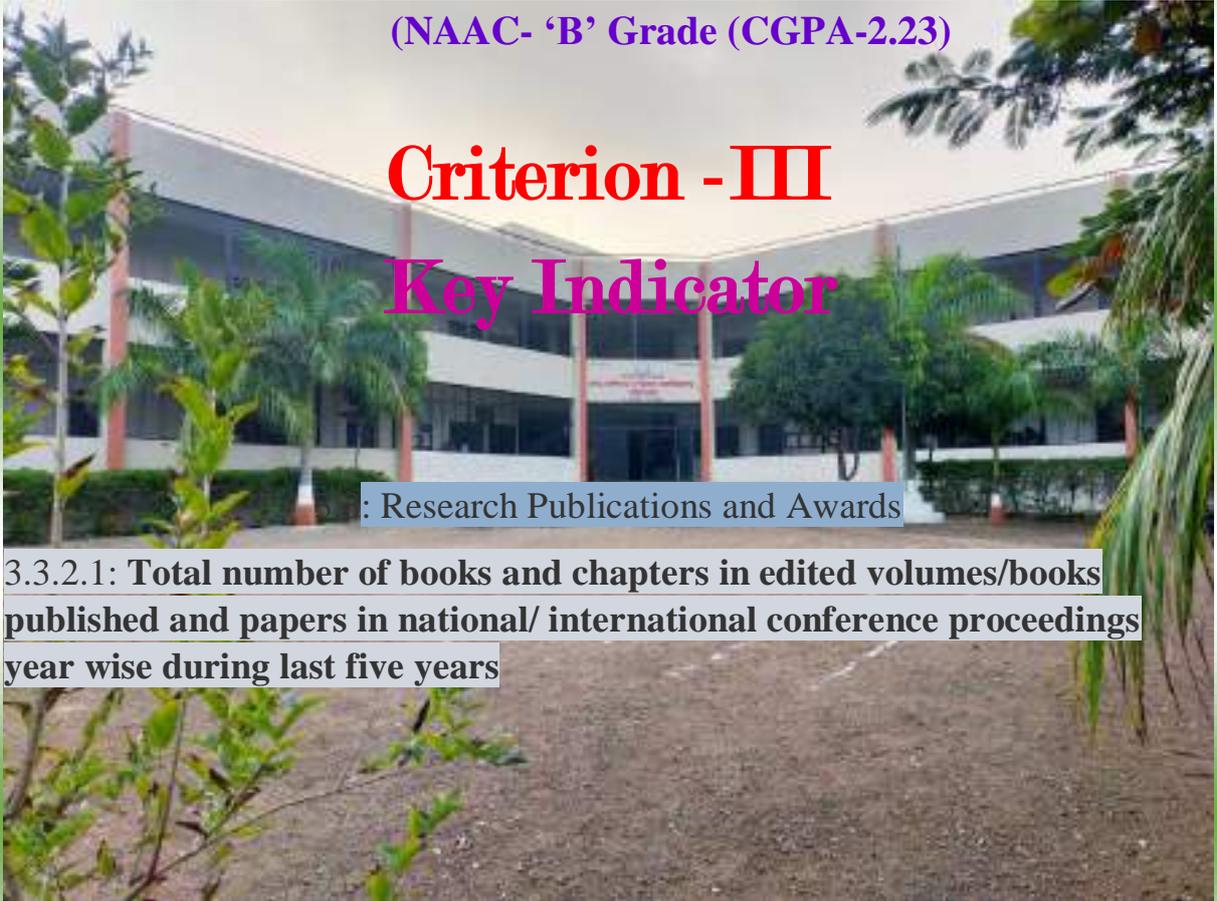
(NAAC- 'B' Grade (CGPA-2.23))

Criterion - III

Key Indicator

: Research Publications and Awards

3.3.2.1: Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national/ international conference proceedings year wise during last five years

M.V.P. Samaj's

**Arts, Commerce and
Science College, Taharabad**

Tal. Baglan, Dist. Nashik

Tel.: 02555 - 242285, Fax : 242285

ID No : PU/NS/A/51/1997

E-mail: taharabadcollege@gmail.com

Web: www.taharabadcollege.com

मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे
**कला, वाणिज्य आणि विज्ञान
महाविद्यालय, ताहाराबाद**

ता. बागलाण, जि. नाशिक,

फोन : ०२५५५-२४२२८५ फॅक्स : २४२२८५

Center Code - 0128

College Code - 0370

नॅक मुल्यांकन श्रेणी 'बी'

पुणे विद्यापीठाचा सर्वोत्कृष्ट महाविद्यालय पुरस्कार (रा.से.पं.)

Ref. No. : ACCT/ 538/2023-24

Date: 20/10/2023

DECLARATION

This is to declare that the information, reports, true copies of the supporting documents, numerical data etc. submitted/presented in the files is verified by Internal Quality Assurance Cell (IQAC) and it is correct as per the record.

This declaration is for the purpose of NAAC accreditation of HEI for 2nd Cycle period 2018-19 to 2022-23.

Date- 20/10/2023

Place-Taharabad

Dr. S. P. Kamble

(IQAC Co-ordinator)
IQAC

Co-ordinator

M.V.P.'s Arts, Commerce & Science
College Taharabad Tal. Baglan (Nashik)

Dr. J. D. Sonkhaskar

(IQAC Chairperson and Principal)
Principal

Maratha Vidya Prasarak Samaj's
Arts, Commerce & Science College
Taharabad Tal. Baglan Dist. Nashik

M.V.P. Samaj's
**Arts, Commerce and
 Science College, Taharabad**
 Tal. Baglan, Dist. Nashik
 Tel : 02555 - 242285, Fax : 242285
 ID No : PU/NS/A/51/1997
 E-mail: taharabadcollege@gmail.com
 Web: www.taharabadcollege.com

मराठा विद्या प्रसारक सभ्यताचे
**कला, वाणिज्य आणि विज्ञान
 महाविद्यालय, ताहाराबाद**
 ता. बागलाण, जि. नाशिक.
 फोन : ०२५५५-२४२२८५ फॅक्स : २४२२८५
 Center Code - 0128
 College Code - 0370

एक मुल्यांकन श्रेणी 'बी'
 पुणे विद्यापीठाचा सर्वोत्कृष्ट महाविद्यालय पुरस्कार (सा.वे.वे.)

Ref. No.: ACCT/

Date:

Date- 28th October 2023

Criterion 3 - Research, Innovations and Extension

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five year

2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
0	0	04	01	01

Sr. No	Year	Title of the book/chapters published	Page No
1	2018-19	NILL	
2	2019-20	NILL	
3	2020-21	Iron Lady Indira Gandhi	1-5
		Advances in Humanities and Maharashtra Vimukt Jati	6-11
		Samajik Bhasha Vidnyan : Abhysachi Navnavin Kshitije	12-20
		An Interdisciplinary Area of Research in Librarianship	21-28
4	2021-22	Un Pavsatil Lokjivan, Loksankruti	29-33
Title of the book			
5	2022-23	Mattkyavalyache Por te Pradhyapak (The Son of Gambler to Professor – An Autobiography)	34
		 Dr. J. D. Sonkhaskar PRINCIPAL Maratha Vidya Prasarak Samaj's Arts Commerce & Science College Taharabad Tal.Baglan Dist.Nashik	

BOOK Chapter

Dr. G.M. Limbale

DLF

①

प्रियदर्शिना डॉ. दुर्गा मांधी

। डॉ. उमाकांत वानखेडे

27)	बँकांचे राष्ट्रीयीकरण आणि इंदिरा गांधी
प्रा.फप्पाधुळे रामेश्वर शंकरराव, लोहारा, जि.उस्मानाबाद	93
28)	बांगलादेश निर्मिती आणि इंदिरा गांधी : एक चिकित्सक अध्ययन.
Dr. Sudarshan Venkatrao Sonavane, Lohara Dist: Osmanabad	95
29)	इंदिरा गांधी यांचा वारसा
डॉ.एल.बी.धुमरे, परळी वै. जि.बीड	98
30)	इंदिरा गांधी : जीवन व कार्य
प्रा.डॉ. जाधवर बापू देवराव, बीड	100
31)	इंदिरा गांधी यांचे जीवन व कार्य : एक अभ्यास.
प्रा. कोटरंगे दत्ता नामदेव, लोहारा, जि.उस्मानाबाद	103
32)	आयर्न लेडी इंदिरा गांधी
प्रा.डॉ.लिंबोळे गणेश मनोहर, हाराबाद, जि.नाशिक	106
33)	इंदिरा गांधी यांच्या कार्याचा भारताच्या सामाजिक व्यवस्थेवर झालेला परिणाम: एक अभ्यास
प्रा.गायकवाड पी.के., लोहारा जि.उस्मानाबाद	109
34)	इंदिरा गांधी यांचे जीवन आणि कार्य
प्रा.राहुत बी.सोनवणे, परळी-वै.	111
35)	भारतातील कर्तबगार राजकीय महिला नेतृत्व-इंदिरा गांधी
डॉ.सुनंदा एकनाथराव आहंर, बीड	113
36)	गुंगी गुडीया.ते दुर्गा : एक राजकीय प्रवास
प्रा.डॉ. आंधळे बी.व्ही., सोनपेठ जि. परभणी	117
37)	इंदिरा गांधी यांचे जीवन कार्य
प्रा.डॉ. संजय मगर, चिंचोली (लिं)जि. औरंगाबाद	118
38)	इंदिरा गांधी एक कर्तबगार राजकीय महिला नेतृत्व : एक अभ्यास
प्रा.डॉ. पी.व्ही. माने, लोहारा	121
39)	इंदिरा गांधींचे परराष्ट्र धोरण, बांग्लादेशाची निर्मिती आणि आण्विक प्रश्न
डॉ. अभिषेक चिमणकर, अमित वासुदेव गजभिये नागपूर	124

32

आयर्न लेडी इंदिरा गांधी

प्रा.डा.लिबोडे गणेश मनोहर

महिप्र समाजाचे कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय
ता.साराबाद, ता.बाणनाण, जि.नाशिक

इंदिरा गांधी या भारताच्या एकमेव महिला पंतप्रधान आहेत. इंदिराजींचा जन्म नोव्हेंबर १९१७ रोजी अलाहाबाद येथे झाला. भारताचे पहिले प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि कमला नेहरू यांच्या कन्या होव्या. नेहरूंचा राजकीय वास्तव इंदिराजींना मिळाल्याने त्या राजकारणात सक्रिय झाल्या. नव्हती स्वातंत्र्य लढ्यात १९३७ मध्ये वयाच्या १२ व्या वर्षी त्यांनी महाभाग घेतला. चप्पटाची वारसगिरी नावाची सादरना सुरू केली. विदर्भचे काणे, धोबे काठणे, बंदी घातलेल्या गोहीची वाहतूक करणे, अशा गोष्टी ही वारसगिरी करित असे. १९३८ साली मॅट्रिक नंतरचे शिक्षण घेण्यासाठी खोदनाथ टाणगे यांच्या कलाकला वेबोल शांतीनिकेतन मध्ये प्रवेश घेतला. इंदिराजींना टाणगेनी प्रियदर्शिनी हे नाव दिले. पुढील उच्च शिक्षणासाठी त्यांनी इंग्लंड येथे अक्सि कडे विद्यापीठाच्या सोमरविलेने महाविद्यालयात प्रवेश घेतला. परंतु त्यांना पदवीचे शिक्षण पूर्ण करता आले नाही. दरम्यान दुसरे महायुद्ध सुरू झाले. ३ -त्यांना १९४१ मध्ये मावटंगी घात कावे लागले. इयाच्या २१ व्या वर्षी त्यांनी राष्ट्रीय काँग्रेस मध्ये प्रवेश केला होता. वयाच्या २५ व्या वर्षी महात्मा गांधींच्या मध्यमवर्तीने २६ मार्च १९४२ मध्ये इंदिराजींचा विवाह फिरोज गांधी यांच्या सोबत सापडू झाला. त्यांना संजय व राजीव अशी दोन अपत्ये झाली. इंदिराजींची ३१ ऑक्टोबर १९८४ रोजी त्यांच्या अंत्यसंस्कारांनी झाली होती.

संगोपन लेखाची उद्दिष्टे :

- १) इंदिरा गांधी यांच्या राजकीय विचारधारेचा अभ्यास करणे
- २) इंदिरा गांधी यांच्या राजकीय धोरणाचा आढावा घेणे
- ३) इंदिरा गांधी यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास घेणे.

इंदिरा गांधी यांच्या वरील राजकीय संस्कारानुसार त्यांच्या राजकीय विचारधारेचा आढावा घेता येतो. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात इंदिराजींचा सक्रीय सहभाग होता. राष्ट्रवादाचा विचार घोषिताल नेहरू, महात्मा गांधी व पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या विचारातून त्यांनी अनुकरणाने आणला. काँग्रेसपक्ष व गांधीवादी विचारधारेचा मोठा प्रभाव हा इंदिराजींवर असल्याचे स्पष्ट दिसते. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागासाठी त्यांना शिक्षा देखील भोगावी लागली. स्वातंत्र्य लढ्यातील त्यांचे योगदान हे राष्ट्रवादी विचाराने प्रेरित होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर नेहरूंनी स्वीकारलेले समाजवादाचे तत्वज्ञान देखील इंदिरा गांधींनी पंतप्रधान पदावर आल्यानंतर यथोचित स्वीकारले. समाजवादी विचारधारेच्या अनुषंगाने त्यांनी आफला राजकीय धोरणांना सुरुवात केली. याच विचारधारेच्या आधारेत यांनी संस्थानिकांचे तनखे बंदी, बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, गांधी स्ट्राय, वीस कलमी कार्यक्रम अशा धोरणात्मक निर्णयांचा स्वीकार केलेला दिसून येतो. भारतीय संविधानात समाजवाद व धर्मनिरपेक्षता या तत्वांचा स्वीकार झालेला होता. परंतु त्यांचे प्रतिबिंब भारतीय संविधानाचा समनाम्यात दिसत नव्हते, म्हणून त्यांनी १९७६ मध्ये ४२ वी संविधान दुरुस्ती करून भारतीय संविधान समनाम्यात समाजवाद व धर्मनिरपेक्षता या शब्दांची भर घातली.

समाजवादी विचारधारा बरोबरच इंदिरा गांधींनी धर्मनिरपेक्षतेचे तत्वज्ञान देखील स्वीकारलेले होते. डॉ.झाकीर हुसेन यांच्या राष्ट्रपती पदाच्या उमेदवारीला अनेक राजकीय प्रस्तावा विरोध होता, अशा परिस्थितीत इंदिराजींच्या प्रयत्नातून डॉ.झाकीर हुसेन या मुस्लिम व्यक्तीची प्रथम राष्ट्रपती म्हणून नेमणूक झालेले दिसते. यावरून त्यांचे धर्मनिरपेक्षतेचे तत्वज्ञान अधोमंडित होते.

इंदिरा गांधी राजकारणात सक्रीय असताना लालबहादूर शास्त्री यांच्या आक्रमित मृत्यू नंतर भारताच्या प्रधानमंत्री झाल्या. एकूण १७ वर्षे त्यांनी प्रधानमंत्री म्हणून काम केले. यामध्ये तीन वेळा म्हणजेच सन १९६७ ते १९७१, सन १९७१ ते १९७७ (१९७५ ते १९७७ आणीबाणी) आणि सन १९८० ते १९८४ पर्यंत त्या प्रधानमंत्री पदावर कार्यरत होत्या. भारत हा कृषिप्रधान देश असून भारताची अर्थव्यवस्था ही कृषी आधारावरच अवलंबून राहिलेली आहे. यामुळेच भारताल कृषी घटककाकडे सर्वच नेतृत्वांनी विशेष लक्ष पुरविले आहे. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी सो.रशिपाच्या

आहे हे जागतिक पातळीवर सिद्ध केले. याच आधारावर १९९८ मध्ये भारताने पोषण संघे दुसऱ्यांदा चाचणी करून अण्वसधारी राहू म्हणून जागतिक कीर्ती संपादन केली. या अण्वस्य सज्जोबा राया इंदिराजींच्या धोरणानुन आलेला स्पष्ट आहे.

इंदिराजींच्या काळात जागतिक पातळीवरील अनेक राष्ट्रांत मोठ्या पैतीपूर्ण संबध प्रस्थापित केलेले आहेत. भारताने स्वतंत्र्य काळापासूनच अलिप्ततावादी धोरणाचा स्विकार केलेला होता. इंदिराजींनी देखील नेहसंंच्या अलिप्ततावादी धोरणाचा स्विकार केलेला होता. मार्च १९८३ मध्ये अलिप्त राहू गटांची परिषद टिड्डी येथे इंदिराजींच्या काळात संघट झाली. त्यांनी अलिप्ततावादी राष्ट्रांसोबत पैतीपूर्ण संबध निर्माण केलेले होते. यशिव्याय कार्यसंबंध राहूंसोबत पैतीपूर्ण संबध निर्माण करण्यावर भर दिलेला दिसतो. त्यांनी १०२ पेक्षा अधिक परदेश टोरे केले यान महासभा असणाऱ्या अमेरिका, सो. रशिया, इंग्लंड, फ्रान्स यांसोबतच तिसऱ्या जगातील आशियाई, आफ्रिकी, मध्य पूर्व राहू व सुोपातील अनेक राष्ट्रांन त्यांनी घेटी देवून भारताच्या परराहू धोरणाकला विविचत दिहा दिलेली दिसते.

भारत-चीन वांच्यातील जुट, भारत- पाकिस्तान वांच्यातील कारपोर प्रस्तावकन संपर्ध या सर्व वाचीचा विचार करून इंदिराजींनी मोविचिप्त रशिया सोबत सन १९७१ मध्ये परस्परा शांतता, पैती आणि सरकार्य वासाठीचा २० वर्ष अवधोचा करार केला. यामुळे अलिप्ततावादी धोरणाचा भंग आले अशी टीका त्यांच्यावर झाली. परंतु तत्कालीन परिस्थितीमध्ये इंदिराजींनी घेतलेला निर्णय हा वाीय असल्याचं १९७१ च्या धरन- पाकिस्तान युद्धात दिसून आले. इंदिराजींनी नेतृत्वात भारताने प्रथम अवकाश संशोधन व अवकाश मोहिमांचा सुरुवात केली. विज्ञान-तज्ञांनाच्या उपलब्ध साधनसामग्रीच्या आधारे आणि जागतिक पातळीवरील आपल्या सहयोगी राष्ट्रांत सोबत पैतीपूर्ण संबध प्रस्थापित करून, या संदर्भात विविध धोरणे इंदिराजींनी राबवली होती. सो. रशियाच्या इंटरकोर्स प्रोग्राम या अवकाश मोहिमा भारतीय त्वाईट दलातील पाबलट गकेश शर्मा यानी सरभागा घेऊन प्रथम अवकाशात जाण्याचा सन्मान मिळवला.

भारताच्या परराहू धोरणाच्या प्रक्रियेमध्ये इंदिराजींनी काधीही तडशंड केली नाही. अमेरिकेसारख्या महासत्तेच्या विरुध्दनाम मध्ये कनेच्या आक्रमणाची इंदिराजींनी स्पष्ट शब्दात टीका केलेली दिसते. सन १९६८ साली झालेल्या युनेस्कोच्या १४

व्या परिषदेत इंदिराजींनी डिझाईन फॉर लिबिडिय या संकल्पनेवरही संमेलनात विशेष प्रकाश टाकला. सन १९७२ मधील स्टॉकहोम परिषदेत पर्यावरण आणि दारिद्र्य वांचा संबध जागतिक पातळीवर समूट केला. दारिद्र्य निर्मूलन दोपर्यंत होत नाही तो पर्यंत पर्यावरण हानी रोखणे शक्य नसल्याचे स्पष्ट मत नोंदविले असल्याचे दिसते.

आज भारताला उभारी महासत्ता म्हणून स्वतंत्र ओळख आहे. या ओळखीमध्ये इंदिराजींचे योगदान हे महत्त्वपूर्ण आहे. असे असले तरी २५ जून १९७५ रोजी आणीबाणी लागू करण्याचा इंदिराजींचा निर्णय चुकीचा होता याबाबत दुमत नाही. एकूणच इंदिरा गांधींच्या कार्यकर्तृत्वाचा उद्देश्यच नपशीन त्वासून पाहिला असता आयर्न लेडी इंदिरा गांधी अर्जाती त्यांची ओळख महान तत्सान येते.

संदर्भ :

१. जनसेवा सुवर्कांत, चिचोद उपर्यट, इंदिरा गांधी एक पोलाती यशिला, जळगाव, अथर्व प्रकाशन.
२. बुद्धिमत्त ज्ञाना, भारतसंघ इंदिरा गांधी एक जनिमधळ, सोलापूर, मुचिटा प्रकाशन.
३. पारोत मुग्मवी, इंदिरा गांधी कार्य आणि चांग, श्रीगमपू, शब्दान्त्य प्रकाशन.
४. देवळाक गेनेट्ट, परराहू धोरण यातन्य आणि मिळवले, पुणे, प्रतिमा प्रकाशन.

□□□

ISBN: 978-93-88901-18-5

Advances in Humanities and Social Science Research

Editor

Dr. Savita Thakare

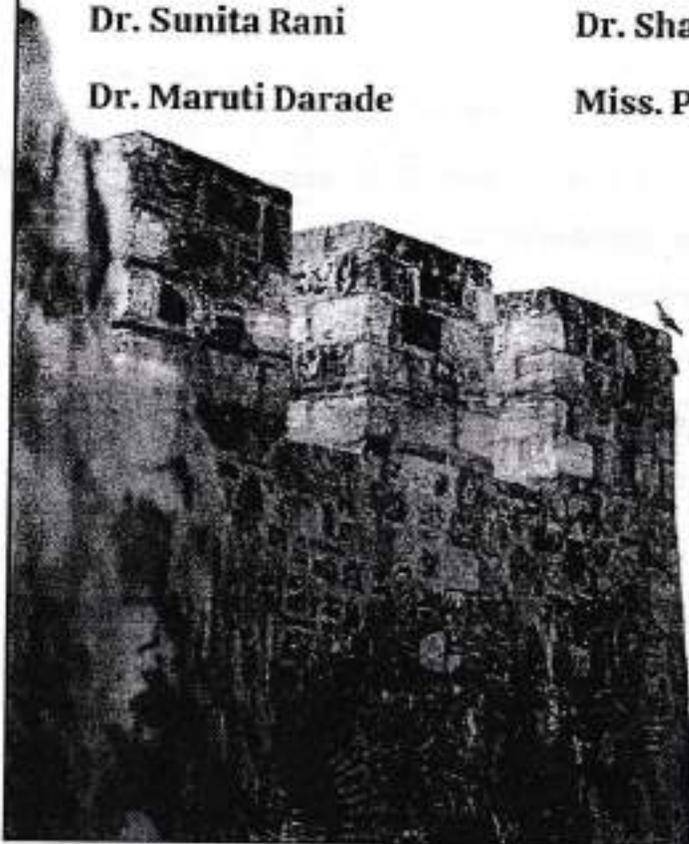
Dr. Madhavi Pawar

Dr. Sunita Rani

Dr. Shakun Mishra

Dr. Maruti Darade

Miss. Priyanka Ruikar

Bhumi Publishing

First Edition: 2021

22. **Ecology: Species to Biosphere**
Sunita Gupta
23. **वर्तमान संक्रमण काल में मानसिक स्वास्थ्य को बनाए रखने के साथ
मनोवैज्ञानिक शिक्षा का महत्व**
रज़ी फराज खान
24. **वेब मीडिया और हिंदी**
मुकेश कुमार मिरोटा
25. **शरणागति मन्त्रिबोध अवलम्बन एक - श्रीराम**
आलोक तिवारी और पूनम तिवारी
26. **“कल्याणकारी राज्याची संकल्पना आणि भारतीय राज्यव्यवस्था” एक दृष्टीक्षेप**
एन. आर. चिमुरकर
27. **खेळ आणि तंत्रज्ञान**
स्नेहल विलास जगताप व सुनिल चव्हाण
28. **परिवर्तित खेळ (Modified Games) अभ्यासन पध्दत आणि पारंपारिक अभ्यासन पध्दत
यांचा विद्यार्थीनींच्या कॉलेजीबॉलमधील निवडक कौशल्य
कार्यमानावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास**
स्नेहल विलास जगताप व सुनिल चव्हाण
29. **भारतीय संगीतात कालपरत्वे क्रमानुगत होत गेलेले
परिवर्तन, विकास आणि वर्तमान संगीत**
सुनील भि. कोल्हे
30. **संत साहित्यातील सांगीतिक दृष्टिकोन**
दिपाली चंद्रकांत पांडे
31. **महाराष्ट्रातील विमुक्त जाती : चळवळी आणि प्रश्न**
गणेश मनोहर लिंबोजे

महाराष्ट्रातील विमुक्त जाती: चळवळी आणि प्रश्न

गणेश मनोहर लिंबोळे

मविप्र समाजाचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

ता. वि. प्र. समाजाचे, ता. वागलाण, जि. नाशिक, महाराष्ट्र

Corresponding author E-mail: limbole.ganesh@gmail.com

भारतात जातीव्यवस्था समाजाचे अविभाज्य अंग आहे. पुर्वापार महाराष्ट्रात गावगाढा अस्तित्वात आहे. जातीव्यवस्था हि मनुस्मृती मधील चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेवर आधारित आहे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र अशा चार वर्णांमध्ये समाजाचे विभाजन बंदिस्थ षड्वर्तीने झाले आहे. भारतामधील विमुक्त-भटक्या जातींचा समावेश हा क्षत्रिय आणि शुद्र समुहातील होता परंतु आज त्यांचा समावेश वेगळ्या समुहात केला जातो. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडामध्ये ब्रिटिशांनी भारतामधील काही भटक्या जमातींना गुन्हेगारी जाती म्हणून 'गुन्हेगारी जमाती कायदा अंतर्गत १९७१ पासून जन्मता गुन्हेगार ठरविण्यात आले होते. या गुन्हेगारी कायदाच्या संदर्भात अख्यंगार समितीने १९५२ मध्ये भारत सरकारला हा कायदा रद्द करण्याबाबत शिफारस केली होती. यानुसार या कायदाचे १३ ऑगस्ट १९५२ रोजी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी हा कायदा रद्द करून या समुहाला गुन्हेगार जमाती कायद्यामध्ये मुक्त केले. यामुळे या लोकांना विमुक्त जाती अथवा नमदपत्रपत्रपत्रिकेक जतपट्टे अशी नवी ओळख मिळाली. भारताचा विचार करता ३१३ भटक्या जाती आणि १९८ विमुक्त जाती अस्तित्वात आहेत. महाराष्ट्रात ४२ भटक्या विमुक्त जाती जमाती आहेत यापैकी २८ भटक्या आणि १४ विमुक्त जाती आहेत.

संशोधन लेखाची उद्दिष्टे :

- अ) भारतातील विमुक्ता-भटके संकल्पनात्मक अभ्यासणे करणे.
- ब) स्वातंत्र्योत्तर भारतातील भटक्या-विमुक्तांची चळवळ अभ्यासणे.
- क) भटक्या-विमुक्तांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

भटके (Nomadic) या शब्दाची उत्पत्ती Nemo या ग्रीक शब्दापासून झाली आहे. या शब्दाचा अर्थ 'चारणे' असा होतो याचाच दुसरा अर्थ पशुपालक असा सांगता येईल. जनावरांच्या चारा पाण्यासाठी सतत भटकती करणारा समूह हा भटके होय (माने, १९९८) 'द रॉयल अँथ्रोपॉलॉजिकल इन्स्टिट्यूट ऑफ ग्रेट ब्रिटन' या संस्थेने भटक्यांची व्याख्या केली. ती अशी कोणतेही निश्चित निवासस्थान नसलेल्या आणि शिकार अथवा अन्न गोळा करीत भटकणाऱ्या लोकांचा समूह होईल म्हणजे भटके- विमुक्त होय (लष्कर, २०१५) भटक्या विमुक्तांचे अभ्यासक समनाथ चव्हाण यांनी भटक्या-विमुक्तांची व्याख्या केली आहे. 'व्यापाराच्या निमित्ताने गावोगावी भटकत असलेल्या आणि वेळप्रसंगी मिळात असून किंवा काही पारंपरिक कलेचा आधारवर स्वतःची उपजीविका करणारा लोकसमूह म्हणजे भटके-विमुक्त होय' (चव्हाण, १९८९). भटके जीवन असणाऱ्या मात्र स्वातंत्र्यपूर्व काळात इंग्रजांच्या सत्तावादात लहान-मोठ्या चोऱ्या करणाऱ्या व इंग्रजांची सत्ता उलथून टाकण्याचा गुप्तपणे प्रयत्न करणाऱ्या आणि सतत बंडाळी करणाऱ्या काही जाती-जमातींना इंग्रज शासनाने टी.जी.सीफन्स यांच्या पुढाकाराने सन १९७१ मध्ये गुन्हेगारी जमाती कायदा केला. जातीव्यवस्था हे भारतीय समाज व्यवस्थेचे वैशिष्ट्य असून जाती आधारवरील व्यवसायांमध्ये हे समूह मुंतेलेले असतात इतर

व्यवसायामध्ये त्यांना संधी नसते. या गोष्टीचा उल्लेख करून गुन्हेगारी समूह पिढ्यान्पिढ्या त्याच स्वरूपाच्या व्यवसायांमध्ये गुंतलेले असतात अशा प्रकारचे भाष्य टी. व्ही. स्टीफन्स यांनी केले व अनेक जातींच्या लोकांना तीन तारेच्या कुंपणात दांबण्यात आले होते. त्यांना त्या काळात 'सेटलमेंट' असे म्हटले जात होते. अशा संपूर्ण भारतात इंग्रजांनी ५२ सेटलमेंट स्थापन केल्या होत्या. १९८ जमाती ज्या इंग्रजांच्या काळात गुन्हेगार जमाती म्हणून जाहीर करण्यात आल्या होत्या त्यांना जन्मतः गुन्हेगार ठरविण्यात आले होते. (चक्राण, १९८१) या गुन्हेगारी कायद्याच्या संदर्भात अजयगार समितीने १९५२ मध्ये भारत सरकारला हा कायदा रद्द करण्याबाबत शिफारस केली होती. यानुसार या कायद्याचे १२ ऑगस्ट १९५८ रोजी ८१ वर्षांनंतर पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी हा कायदा रद्द करून या समूहाला गुन्हेगार जमाती कायद्यामध्ये मुक्त केले. यामुळे या लोकांना विमुक्त जाती अथवा Denitrified Tribes अशी नवी ओळख मिळाली.

महाराष्ट्र शासनाच्या समाज कल्याण सांस्कृतिक कार्य व पर्वटन विभागाने १८ फेब्रुवारी १९८६ रोजी काढलेल्या परिपत्रकानुसार २८ भटक्या जाती आहेत. तर १४ विमुक्त जाती आहेत. विमुक्त जाती मधील जाती ह्या पुढील प्रमाणे: वेरड, वेस्तर, मामटा, कैकाडी, कंजारभाट, कंटाबु, बंजारा, पालपार्धी, राजपार्धी, राजपूत मामटा, रामोरी, वडार, बाघरी, छप्परबंद इत्यादी.

महाराष्ट्रातील विमुक्त जाती मध्ये दोन विभाग पडतात जे रार भारतातून स्थलांतरित यामध्ये पार्धी, कंजारभाट, राजपूत मामटा, छप्परबंद, बाघरी, बंजारा या जाती तर दक्षिण भारतामधून महाराष्ट्रात वडार, कैकाडी, वेस्तर, कंटाबु, रामोरी, वेडर या जाती स्थलांतरित झाल्या आहेत.

विमुक्त-भटके समाजाची महाराष्ट्रातील वडवळ ही अगोष्ट्या पद्धतीने सुरु असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रातील भटके विमुक्त यांच्या आंदोलनाच्या अभिनव पद्धती होत्या १९७० अलीकडील काळापर्यंत या विमुक्त-भटके समुदायांनी लोकशाही मार्गांनी आपल्या त्याच हक्कांचा लढा सुरु केलेला आहे. यामध्ये निवेदन, धरणे, रास्ता रोको, घेराव, अशा विविध मार्गांनी आपल्या रास्त मागण्या शासकीय ब्यवस्थेपर्यंत पोहोचवण्याचे काम महाराष्ट्रातील सर्वदूर परिसरात केलेले आहे. हे करीत असताना अगोष्ट्या पद्धतीच्या वडवळींचा मार्ग विमुक्त-भटक्यांनी अवलंबिते आहेत. भटक्या विमुक्त जाती संघटना महाराष्ट्र या संघटनेने २६ जानेवारी ते १९८७ मार्च यादरम्यान लातूर ते मुंबई अशा प्रकारची शोधयात्रा (पदयात्रा) काढली होती. विमुक्त-भटके समुदायांनी आपले अस्तित्व शोधण्यासाठी ही शोध यात्रा काढली होती. शोधयात्रा लातूर- निलंगा- उमरगा- कासारोधी- अनडुर- नडदुर्ग- सोलापूर- मोहोब- मंगळवेढा- पंढरपूर- कर्नाड- कर्जत- खेड- रागीत- श्रीगोंदा- दौड- पुणे- मुंबई अशा सात जिल्ह्यांमधून काढण्यात आली होती (केसरी ३० जानेवारी १९८७). या शोध यात्रेच्या माध्यमातून विमुक्त भटक्यांच्या प्रश्नांबाबत समाजात जागरूकता निर्माण करणे, सामाजिक कार्यकर्त्यांना प्रबोधन करणे, सामाजिक पाठवळ निर्माण करणे यासारख्या बाबींसाठी शोधयात्रा काढली होती. भटक्या विमुक्त जाती संघटनेच्या वतीने मुंबईच्या विधिमंडळावर मोर्चा काढून धरणे आंदोलन करण्यात आले. हजार ते बाराशे भटके-विमुक्त या मोर्चात सामील झालेले होते. आपल्या प्रश्नांच्या मांडणीसाठी हा मोर्चा मुंबई विधिमंडळावर नेण्यात आला. शोध यात्रेच्या माध्यमातून विमुक्त भटक्यांचे प्रश्न, समस्या, अडचणी शासन दरवारी पोहोचणे शक्य झाले. याशिवाय विमुक्त-भटक्या जातींची व्याप्ती व संघर्ष हा महाराष्ट्रभर पोहचला होता. या आंदोलनाच्या माध्यमातून पोलीस अत्याचारापासून भटक्या-विमुक्तांची संरक्षण करणे, हॉबिच्युयल ऑफिसर्स जॅवट दुरुस्त करणे, ज्या अत्याचारात पोलीसांनी अत्याचार केल्याचे सिद्ध होऊ शकेल अशा सटल्यांमध्ये पोलीसांविरुद्ध कोर्टात जाण्याची संघटनेला परवानगी देण्यात यावी, भटक्या-विमुक्त जातींची पुनर्वसन करणे अशा मागण्या करण्यात आल्या होत्या. चिन्हाड मोर्चा हा २६ जानेवारी १९८७ प्रजासत्ताक दिनाच्या दिवशी औरंगाबाद आयुक्त कार्यालयावर विमुक्त-भटके समूहांनी आपल्या मुलाबाळांसह पारंपारिक वेशभूषा करून सोबत प्राण्यांसह विराट मोर्चा काढला. सापवाले सापाचा खेड करत, माकडवाले माकडे नाचवीत, तर नंदीचैलवाला वाजत गाजत या मोर्चात सहभागी होते. त्याचप्रमाणे गोंधळी गोंधळ घालीत, भटक्यांचे बहुरूपी पोलीस मोर्चात वंदोतस्त करत होते. अशा प्रकारचा ऐतिहासिक व सांस्कृतिक चिन्हाड

मोर्चा हा आयुक्तालयावर देण्यात आला. विन्हाड अधिवेशन विमुक्त भटक्या जमातींचे विन्हाड अधिवेशन ११ ऑक्टोबर १९८७ रोजी चांदीसगाव येथे देण्यात आले. या अधिवेशनात बंधवीस हजार लोक आपल्या विन्हाडसह उपस्थित होते. भारतात दहा कोटी तर महाराष्ट्रात एक कोटी विमुक्त भटके असल्याचा दावा करून महाराष्ट्र शासनाने ४० दिवसांच्या आत विमुक्त भटक्यांचे प्रश्न सोडवले नाही, तर ४१वा दिवशी विमुक्त- भटके लोक मुंबईला धरक मोर्चा काढतील अशा प्रकारचे निवेदन हे शासन दरवारी देण्यात आले होते. या विन्हाड अधिवेशनाचे उद्घाटन शरद पवार यांच्या हस्ते झाले. मुंबई हायकोर्ट वर मोर्चा स्वातंत्र्यानंतर शासनाकडे मेळावे, परिषदा, अधिवेशन, घेऊन शासन कारवाई करत नाहीत या भूमिकेतून शासनाविरुद्ध मुंबई हायकोर्ट वर मोर्चा काढण्यात आला होता. समान घटनात्मक सवलती, समान नागरी जीवन, समान मानवी हक्क यांचा उपयोग विमुक्त भटक्या समुदायांना घेता येत नाही. वाची असंख्य पुरावे घेऊन २५ एप्रिल १९८८ रोजी मुंबई हायकोर्ट वर प्रा. मोतीराज राटोड यांच्या नेतृत्वाखाली मोर्चा काढण्यात आला होता. मुंबई हायकोर्टात पाचवा दाखल करून भारत शासन आणि महाराष्ट्र शासनाला प्रतिवादी केले. स्वातंत्र्यानंतर प्रथमच गुन्हेगारी जमातींच्या अनुषंगाने शासनाला आक्षेप दिले गेले याबरोबरच ५९ सेटलमेंट ब्रिटिश काळात स्थापन झालेल्या होत्या. त्या सेटलमेंट च्या जमिनी व इतर भौतिक संपदा यांच्याबाबत प्रा. मोतीराज राटोड यांनी उच्च न्यायालयात चौकशीची मागणी केली. नाशिक तुरुंग मोर्चा ५ नोव्हेंबर १९८६ रोजी नाशिक तुरुंगावर मोर्चा काढला. तुरुंग हेच आमचे घर असे म्हणून विमुक्त-भटके मुलाबाळांसह आपल्या पारंपारिक वेशभूषेत या मोर्चात सहभागी झाले. तुरुंग मोर्चात, विन्हाड जेल हेच आमचे घर गाव शिवायत आम्ही सुरक्षित जीवन जगू शकत नाही असे म्हणून आम्हाला जेलमध्ये सोडा यासाठी आंदोलन करत होते (राटोड, २०१५). तसेच पोलीस स्टेशन बंद आंदोलन, महाराष्ट्रातील दहा पोलीस स्टेशन संदर्भात आंदोलन केले, संशयित गुन्हेगार जमाती परिषद, गाढव मोर्चा, मशाल मोर्चा, बाटली कोंबडी मोर्चा, घायर मोर्चा अशा अभिनव पद्धतीची आंदोलने चढवली विमुक्त भटक्यांनी १९७० पासून अलीकडच्या काळापर्यंत केलेल्या आहेत.

अशा अभिनव पद्धतीची आंदोलने झाली तरी देशील विमुक्त-भटके समाजाचे अनेक प्रश्न आजही आहेत. त्याची विशेष दखल राजकीय प्रशासकीय आणि न्यायिक पातळीवर घेतली गेली नाही असे दिसते. महाराष्ट्रात विमुक्त आणि भटके अशी वेगळी ओळख निर्माण झाली असली तरी भटके-विमुक्त ही एक ओळख निर्माण करून एकत्र लढा देण्याचा मोठा आव्हान आज चढवली समोर आहे. १९७० ते २००० पर्यंतच्या चढवलीतील नेते आणि कार्यकर्ते यांची भूमिका महत्त्वाची होती. परंतु अलीकडील काळात विमुक्त-भटके समाजातील प्रत्येक जातीचा स्वतःच्या एक-दोन स्वतंत्र संघटना निर्माण झाल्या आहेत. यामुळे विमुक्त-भटके समुदायाची शक्ती बर्ग पातळीवर विस्कळीत झाली आहे. याउलट सर्व जात म्हणून आपल्या जातीपुरता विचार करतांना दिसतात. यामुळे विमुक्त-भटके समाजातील न्याय हक्काच्या मागण्यांसाठी जागृती निर्माण करणे यासाठी व्यापक लढा निर्माण करण्याचे आव्हान विमुक्त-भटके समाजा समोर आहे. सामाजिक पातळीवरील सर्वमान्य नव-नेतृत्व तयार करून चढवलीचा मार्ग प्रशस्त करणे हा देशील महत्त्वाचा प्रश्न या समुदाय समोर आहे. विमुक्त-भटके समाजातील अनेक व्यक्तींमध्ये वसनाधीनता आहे ती कमी करणे, अंधश्रद्धा निर्मूलन करणे, विमुक्ता मधल्या जाती-जाती मध्ये असणारे हेबेदावे नष्ट करणे, सर्व समुदाय पर्यंत शिक्षणाची व्यवस्था निर्माण करणे, शिक्षण हक्क महत्त्वाचा असून श्री शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न करणे, अनुसूचित जमाती वर्गातील आरक्षणासाठी संघर्ष, चढवळ निर्माण करणे, अत्याचाराला बळी पडलेल्या समुदायासाठी व्यापक स्वरूपात लढा उभा करणे अशी महत्त्वाची आव्हाने विमुक्त-भटके समाजापुढे आहेत (मोसले, २०१५).

विमुक्त-भटके समाजातील प्रचंड दारिद्र्य, उपासमारीची परिस्थिती निर्माण झाली आहे. आधुनिक काळात पारंपारिक स्वरूपाचे व्यवसाय लयास गेले परिमाणी समुदायात मोठ्या स्वरूपात बेरोजगारी आहे. व्यवसाय आणि काम निमित्ताने आजही बहुतांशी विमुक्त-भटके भटकंती करीत असल्याचे दिसते. सतत भटकंती करण्यामुळे कायम स्वरूपाचे वास्तव्य अनेक समूहांचे नाही. त्यामुळे या विमुक्त-भटके समूहातील अनेक कुटुंबांकडे रेशन कार्ड, आधार कार्ड, मतदार ओळख पत्र नाही, कारण या सर्वांसाठी रहिवासी दाखला असणे अत्यावश्यक आहे. एकूणच विमुक्त-भटके समुदायाची भारतीयत्वाची ओळख निर्माण करणारी कोणतीही

कागदपत्रे नाहीत. म्हणजेच शासकीय पातळीवर आवश्यक असणारी कागदपत्र विमुक्त-भटके बांध्याकडे उपलब्ध नाहीत. वावरून या व्यक्ती भारतीय नागरिक नाही असही प्रश्न केला जातो. याशिवाय विमुक्त-भटके समुदायाला ३ टक्के आरक्षण आहे. परंतु या आरक्षणाचा लाभ वेळोवेळासाठी जाती दाखले नाहीत, जाती दाखले असून पुरावा नाही म्हणून जात पडताळणी होत नाही परिणामी अनेक प्रश्नांन सामोरे जावे लागते.

विमुक्त-भटक्या जमातींचे सतत भटकंती करीत असल्याने त्यांचे जीवनमान अतिशय निकृष्ट दर्जाचे झाले आहे. त्यामुळे जीवनमानाचा दर्जा खूपच कमी असून आयुर्मान कमी झाले आहे. तसेच कुपोषणाचे प्रमाण वाढले आहे. भटकंती जीवनशैलीमुळे मातामृत्यू प्रमाण जास्त आहे. याशिवाय मुलांच्या निवृत्त शिक्षणाचा प्रश्नही निर्माण झाला आहे. विमुक्त भटके समाजामधून मोठ्या प्रमाणात साहित्य निर्माण करून ते समूहांमध्ये वितरित करून लोकांना जागृत करणे. व्यापक स्वरूपाची एक संघटना निर्माण करून व्यापक लढा निर्माण करणे शासनाची बाटाघाटी करून विमुक्त-भटक्या जमातींचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. राजकीय पातळीवरील नेतृत्व निर्माण करून लोकशाहीच्या संस्थात्मक पद्धतीने चळवळ सुरू करणे महत्वाचे आहे. विमुक्त भटक्या समुदायासाठी संविधानिक दर्जा देवून संपूर्ण भारतामध्ये एक प्रकारची वर्गवारी व्यवस्था निर्माण करणे गरजेचे आहे.

भारतात पंधरा कोटी लोकसंख्या ही भटक्या-विमुक्तांची असल्याचे इराते आणि रणके कमिशन यांनी मत व्यक्त केले आहे. येत्या सतर वर्षांत विमुक्त-भटके समाजातील ६० टक्के जनता ही अजूनही भटकंती करून आपली उपजीविका साध्य करत आहे. तर ५० टक्के लोक आजही दारिद्र्य रेषेखालील आपले जीवन जगत आहेत. ३० टक्के पेक्षा जास्त लोक अजूनही पारंपारिक व्यवसायात गुंतलेले आहे. ७० टक्के लोक व्यसनार्थीन आहे. तर ९५ टक्के लोक अजूनही निरक्षर आहे, तर वाजलट ४ टक्के लोक सेवा क्षेत्रात कार्यरत असल्याचे दिसून येते. मागासवर्गीय समाजासाठी कालेकर आयोग, लोकूर समिती, बी.पी. मंडल आयोग इराते आयोग आणि रणके आयोग या सरकारने नेमलेल्या विविध आयोगांनी आपल्या शिफारशी केल्या आहेत. मागासवर्गीयांसाठी असणाऱ्या गैरसरकारी अभ्यासांमध्ये इकनिट आणि टेक्निकली अॅडव्हायझर ग्रुप यांचेही अहवाल महत्वाचे आहे. या सरकारी आणि गैरसरकारी अहवालात आणि त्यांच्या शिफारशांची अंमलबजावणी केली असता विमुक्त भटक्यांचे अनेक प्रश्न मार्गी लागले असते. परंतु अजूनही अनेक शिफारशी अंमलबजावणीच्या प्रतीक्षेत आहे. (वाटसरू, २०१७).

संदर्भ:

- १) कदम नागनाथ, १९९५ 'महाराष्ट्रातील भटका समाज संस्कृति व साहित्य', पुणे, प्रतिमा प्रकाशन.
- २) छरात शंकरराव, २००३ 'भटक्या विमुक्त जमाती व त्यांचे प्रश्न', सुगावा प्रकाशन.
- ३) गायकवाड लक्ष्मण, २०१६ 'विमुक्त भटक्यांची स्वातंत्र्य', औरंगाबाद, साकेत प्रकाशन.
- ४) चव्हाण रामनाथ, १९८९ 'जाती आणि जमाती', पुणे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
- ५) माने लक्ष्मण, १९९७ 'विमुक्तायन -महाराष्ट्रातील विमुक्त जमाती : एक चिकित्सक अभ्यास' मुंबई, परश्वतराव चव्हाण प्रतिष्ठान.
- ६) राठोड मोतीराज, १९९८ 'भटक्या विमुक्तांचा जाहीरनामा' औरंगाबाद, मोतीराज राठोड प्रकाशित.
- ७) राठोड मोतीराज, २००४ 'गुन्हेगारी जाती कायदा आणि परिणाम' औरंगाबाद, आर्ट क्रिएशन.
- ८) लष्कर विनायक, २०१५ 'बडार समाज' पुणे, हरिती पब्लिकेशन.
- ९) वाटसरू, - सप्टेंबर, १-१५ २०१७
- १०) केंसरी ९ जानेवारी १९८७.

Book chapter

V. B Rathod

ISBN: 978-93-88901-18-5

Advances in Humanities and Social Science Research

Editor

Dr. Savita Thakare

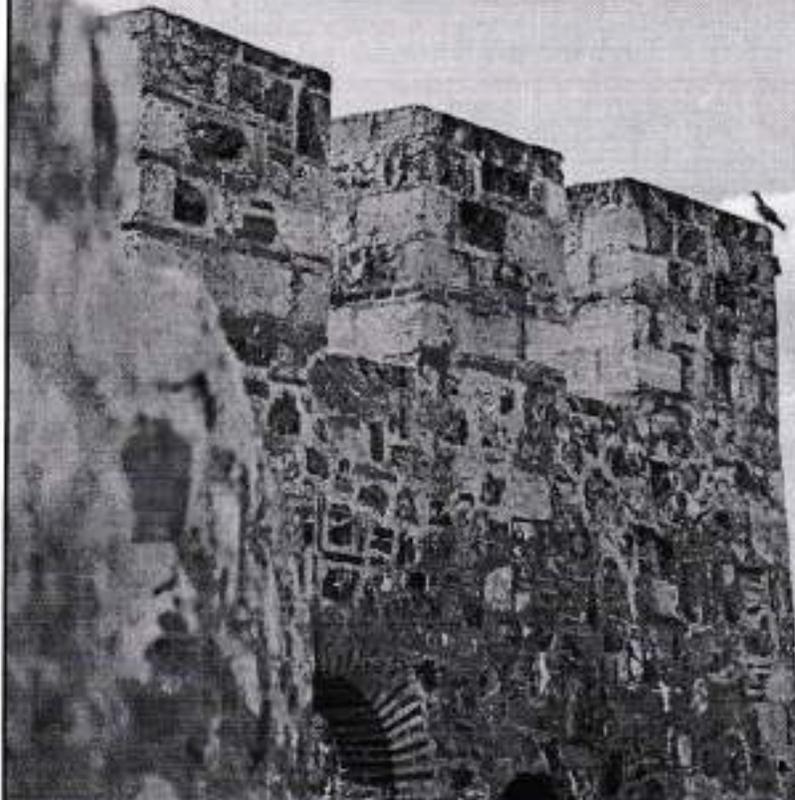
Dr. Madhavi Pawar

Dr. Sunita Rani

Dr. Shakun Mishra

Dr. Maruti Darade

Miss. Priyanka Ruikar

Bhumi Publishing

First Edition: 2021

सामाजिक भाषाविज्ञान : अभ्यासाची नवनवी क्षितिजे

डॉ. बी. राठोड

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
ताहराबाद, ता. बागलाण, जि. नाशिक, महाराष्ट्र

Corresponding author E-mail: rathodvishnubhaurao@gmail.com

भाषा हा मानवी जीवनात अतिशय महत्वाचा घटक मानला जातो कारणमनुष्याची ओळखच मुळात बोलणारा प्राणी अशी केली जाते. भाषा ही व्यक्तीने निर्माण केलेली विचार, भावना व अनुभव व्यक्त करण्याचे साधन आहे. भाषा ही मानवास मिळालेली नैसर्गिक देणगी असून यामुळेच मानव इतर प्राण्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे. भाषा हा शब्द 'भाष्' या संस्कृत धातूपासून बनलेला असून त्याचा अर्थ बोलणे, ध्वनीरूप आवाज असा आहे. 'भाष्' हा धातू ध्वनीशी निकटचा संबंध दर्शवित असून बोलण्यामध्ये जिभेचा वाटा मोठा असल्याकारणाने इंग्रजीत Tongue, फारशीत 'जबान', फ्रेंचमध्ये Langue, लॅटीनमध्ये Lingua तसेच Language वाकू, वाणी असे अनेक पर्वायी शब्द सांगता येतात. यावरून "ज्या ध्वनीसमुच्चयाचा उपयोग करून आपण आपले व्यवहार करतो त्याला भाषा म्हणतात. तसेच मानवी मुखावाटे निघालेल्या अर्थपूर्ण ध्वनींच्या समुहाला भाषा म्हणतात. काही भाषा विचारवंतांच्या मतानुसार भाषेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे-

- कृ.पा.कुलकर्णी- "व्यवहारास प्रवृत्त करणा-या सार्थ व अन्वित ध्वनींचा समूह म्हणजे भाषा होय."
- ना.गो.कालेलकर- "मूळ आशयाशी कार्यकारण संबंध नसलेल्या ध्वनीसंकेतांनी बनलेली समाजव्यवहाराला साहाय्यभूत अशी पध्दत म्हणजे भाषा."
- श्री.न.गजेंद्रगडकर- "यादृच्छिक ध्वनीसंकेतावर आधारलेली, समाजव्यवहाराला साहाय्यभूत अशी पध्दत म्हणजे भाषा."
- रा.सो.सराफ- "सांकेतिक परंतु परंपरागत मौखिक प्रतिकांचा सामाजिक आंतरव्यवहाराकरिता उपयोगात येणारा आकृतिबंध म्हणजे भाषा होय"
- र.बा.मंचरकर- "समाजव्यवहाराचे विनिमय साधन असलेली भाषा एक यादृच्छिक नियत ध्वनिसंकेताची मानवी पध्दती आहे"
- डॉ.अंजलीसोमण- "ध्वनीरचनांच्या संकेतिकरणावर आधारलेली संज्ञापन प्रणाली म्हणजे भाषा होय."
- Henry Sweet - "Language may be defined as the expression of thought by means of speech-sound."
- A.H. Gardiner - "The common definition of speech is the use of articulate sound - symbols for the expression of thought."
- Bloch and Trager- "A Language is a system of arbitrary vocal symbols by means of which a socialgroup co-operates."

- डॉ. श्यामसुंदरदास- “विचार की अभिव्यक्ति के लिए व्यक्त ध्वनि संकेतोंके व्यवहार को भाषा कहते है।”
- डॉ. बाबूराम सबसेना- “जिन ध्वनि चिन्हों द्वारा मनुष्य परस्पर विचार विनिमय करता है उनको समष्टिरूप से भाषा कहते है।”
- आचार्य देवेन्द्रनाथ बर्मा-“जिसकी सहासता से मनुष्य परस्पर विचारविनिमय या सहयोग करते है उस यादृच्छिक, रुढ ध्वनिसंकेत की प्रणाली को भाषा कहते है।”
- सोस्यूर - आधुनिक भाषाविज्ञानाचा पाया सोस्यूरने घातला. त्यांनी “भाषा म्हणजे एक आकारित, संरचित चिन्हव्यवस्था होय.” भाषेची एकच जात असते ती म्हणजे ध्वनीरूप.
- प्रो. हॉल व अरिस्टॉटिल - “ध्वनीवर आधारलेली सांकेतिक पध्दत म्हणजे भाषा.”
- बॉम्बेकी - “भाषा ही मर्यादित ध्वनींची आणि असंख्य वाक्यांची बनलेली असते. भाषा म्हणजे वाचिक वर्तन नसून भाषिक ज्ञान वा भाषिक क्षमता होय.”

भाषेच्या संदर्भात अनेक गैरसमज आहेत. लिखित स्वरूप असेल तीच भाषा, व्याकरण असेल तीच भाषा, प्रतिष्ठित, सुसंस्कृताची ती भाषा. परंतु १९व्या शतकात भाषेचा वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अभ्यास सुरु झाला आणि अनेक गैर समजूतींना धक्का बसला. भाषा ही एक स्वायत्त, स्वतंत्र स्वरूपाची वस्तू आहे. या विचारातून भाषाशास्त्राचा उगम झाला. भाषा ही एक सामाजिक संस्था आहे. भाषेचे मुलभूत कार्य हे सामाजिक संदेशन होय. भाषा विचाराभिव्यक्तीचे, व्यवहार उपयोगी, दळणवळणाचे एक साधन आहे. भाषा ही शुध्द वा अशुध्द, चूक वा बरोबर अशी नसते. भाषा ही शाब्दिक क्रिया असते. ती आपले कार्य व्यवस्थितपणे पार पाडते. भाषा ही एकाच वेळी अनेक पातळीवर काम करीत असते. काही ठिकाणी ती स्थिर असते तर काही ठिकाणी अधिक बदलती. भाषेचे पृथक्करण करून त्यातील परिवर्तनशीलता लक्षात घेवून काही सामान्य नियम ठरविते. हे करतांना भाषेची विरफाड करण्याची आवश्यकता नसते. तर त्याची भूमिका ही न्यायधिशाराखी असते. न्यायालयामध्ये अनेक पुराव्याची छाननी होते. शुल्लक पुरावा बाजूला काढला जातो. पण निर्णय घेतांना सर्वांचा विचार करावा लागतो. त्याप्रमाणे भाषाविज्ञानात सर्व भाषिक अंगाचा विचार करावा लागतो. भाषाविज्ञान भाषेचा तर्कसंगत व वस्तुनिष्ठ पध्दतीने अभ्यास करते. ‘लिंग्विस्टिक्स’ ही मूळ लॅटीन संज्ञा आहे. Lingua या शब्दावरून Linguistics ही संज्ञा रुढ झाली. फ्रान्समध्ये आजही Linguistique ही संज्ञा रुढ आहे. बेव्हिड झायस्टल म्हणतो की- “भाषाविज्ञान म्हणजे भाषेचा वैज्ञानिक पध्दतीने अभ्यास करणे होय.” भाषेमध्ये अनेकविध सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय, प्रादेशिक, जातीय, व्यक्तिगत आदी अनेक घटकांचा सामावेश झालेला असतो. म्हणूनच भाषेला ‘सामाजिक संस्था’ असे म्हटले जाते. यातूनच भाषाविज्ञानाचा समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र, भूगोल, गणित, तत्वज्ञान, तर्कशास्त्र, व्याकरण, इतिहास, शिक्षणशास्त्र अशा अनेक शाखांशी परस्पर पुरक आंतरविदयाशाखीय अभ्यास होत आहे.

एकविसाव्या शतकातील एक ज्ञानशाखा म्हणून मान्यता मिळविलेल्या भाषाविज्ञानाच्या आज अनेक शाखा कार्यरत आहे. त्यात वर्णनात्मक, ऐतिहासिक, तौलनिक, संरचनात्मक, बोलीविज्ञान, ग्लॉसमॅटिक्स, बोली भूगोल, उपयोजित भाषाविज्ञान अशा अनेक शाखांमधील अतिशय महत्वाची भाषाअभ्यासाची शाखा सामाजिक भाषाविज्ञान होय. कारण यात वर्तमान समाजात प्रत्यक्षात बोलल्या जाणा-या जिवंत भाषेचा वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो. समाजभाषाविज्ञानाला इंग्रजीत Sociolinguistic असे म्हणतात. ही संज्ञा डेव्हर ब्युरी यांनी इ.स. १९५२ मध्ये सर्व प्रथम वापरली. त्यांनी “Projection of Sociolinguistic : The relation of speech to social Status” या शोधनिबंधात त्याने भाषेच्या समाजनिष्ठ

अध्ययनाला Sociolinguistic असे म्हटले आहे. समाजातील अतिशय महत्वाचा घटक भाषा आहे. कारण समाज यांच्यातील संबंध एकमेकांच्या अस्तित्वाशी निगडित आहे.

- डॉ.द.दी. पुडे म्हणतात की - "भाषा आणि समाज यांच्या सहअस्तित्वाच्या सर्व पैलूंचा अभ्यास म्हणजे सामाजिक भाषाविज्ञान."
- आर.ए.इडसन- "समाजभाषाविज्ञान म्हणजे भाषा आणि समाज यातील अंतःसंबंधाचा अभ्यास होय."
- डेल हार्डिन्स- "समाजभाषाविज्ञान ही भाषाव्यवहाराचा अभ्यास करणारी शाखा आहे. प्रत्यक्ष भाषिक व्यवहारातील धनी-शब्द रुपांच्या मागे सांस्कृतिक पार्श्वभूमी उभी असते. तिचा अभ्यास सामाजिक भाषाविज्ञानात केला जातो."
- पिटर ट्रुबनील- "समाजभाषाविज्ञान हे भाषाविज्ञानातील महत्वाचे अभ्यासक्षेत्र असून भाषा ही सामाजिक आणि सांस्कृतिक धनी संकेताची व्यवस्था आहे. यावर समाजभाषाविज्ञानाचा विश्वास आहे."
- डॉ.अशोक केळकरांनी- "भाषा ही इसापच्या बोधकथेतल्या जिभेप्रमाणे हवे ते रूप घेऊ शकणारे एक रसायन आहे. तिच्यामुळे लोक जोडले जातात आणि तोडलेही जातात. म्हणून समाज आणि संस्कृती या पार्श्वभूमीवर भाषेचा अभ्यास आणि भाषेत होणा-या बदलाच्या पार्श्वभूमीवर तद्भाषिकाचा आणि त्यांच्या संस्कृतिचा अभ्यास म्हणजे समाज भाषाविज्ञान असे म्हणता येईल."
- डॉ. रमेश धोंगडे- "भाषेचा प्रत्यक्ष उपयोग किंवा वापर याचा अभ्यास भाषाविज्ञानाचा एक भाग आहे. त्यास सामाजिक भाषाविज्ञान असे म्हणतात."
- डॉ. रमेश बरखेडे - भाषाव्यवहार आणि सामाजिक संरचना यात परस्परावलंबित्वाचे नाते आहे. लौकिक जीवनात भाषेचा उपयोग व्याकरणिक नियमांनी होत नसून सामाजिक संकेतांनी होत असतो. त्यामुळे भाषेचा अभ्यास हा एक अर्थाने समाजाचाच अभ्यास होय. समाजभाषाविज्ञानाची ही नवी दिशा भाषेच्या पारंपरिक अध्ययनाला छेद देणारी आहे
- कल्याण काळे- "मानवी समाज लिंग, वय, व्यवसाय, परंपरा, इ. अनेक कारणांनी विभागला जात असतो. असे निरनिराळे सामाजिक गट तयार झालेले असतात. त्यांच्यामुळे भाषाव्यवहारातही अनेक भेद निर्माण झालेले असतात. त्यामागची सामाजिक, सांस्कृतिक कारणे समजून घेऊन करण्यात येणारा भाषाअभ्यास म्हणजे सामाजिक भाषाविज्ञान होय."

समाजभाषाविज्ञान अंतर्गत अनेक विचारवंतांनी आपले सिध्दांत मांडले त्यात एडवर्ड सपीर व बेंजामिन ली वॉर्फ यांनी भाषा आणि समाज, भाषा आणि वास्तव यातील परस्परावलंबित्वाचा मांडणी करणारा 'भाषिक सापेक्षतावादाचा सिध्दांत' मांडला. हा सिध्दांत 'सपीर वॉर्फ हायपोथिसिस' म्हणून ओळखला जातो. मॅलिनोवस्की यांनी 'सामाजिक मानववंशशास्त्राचा' पाया घातला. त्यांच्यामते भाषाव्यवहाराचे विश्लेषण केवळ शब्द व वाक्य यांच्या संरखेच्या अभ्यासात पूर्ण होणार नाही. तर त्यात भाषिक वर्तन व परिस्थिती संदर्भ लक्षात घेणे महत्वाचे आहे. स्वकृतीचे बोलणे केवळ भाषण नसते तर ते त्याचे भाषिक वर्तन असते. परिस्थितीच्या संदर्भानुसार होणारे उच्चारण हीच खरी भाषिक वस्तुस्थिती आहे. डेल हार्डिन्स यांनी 'संदेशवहन क्षमता' ही संकल्पना मांडली. मानवाकडे भाषिक क्षमता असल्या तरी सामाजिक संदर्भाशिवाय संप्रेषण अर्थपूर्ण ठरत नाही. यासाठी भाषिक क्षमतेबरोबर संप्रेषण क्षमतेचीही गरज असते. जॉन गम्बर्झ या भाषावैज्ञानिकाने 'भाषिक भांडार' ही महत्वाची संकल्पना मांडली. त्याच्या मते प्रत्येक समाजाचे स्वतंत्र असे भाषा भांडार असते. विशिष्ट प्रदेशातील लोक परस्पर विनिमयासाठी ज्या बोलीचा प्रयोग करतात त्या सर्वांचा मिळून एक कोश तयार होतो. त्या त्या भाषिक कोशावर त्या समाजाचा, व्यवसायाचा, आर्थिक सामाजिक स्तराचा प्रभाव पडतो. जॉन गम्बर्झ यांनीच पुढे 'लघुक्षेत्र' ही दुसरी संकल्पना मांडली. संकल्पना क्षेत्रानुसार भाषिक कोशातील कोणती शब्दरूपे

वापरवाचाही हे ठरत असते. म्हणून त्या त्या संकल्पना क्षेत्राचा एक भाषानिधी असतो. त्यालाच 'लघुक्षेत्रे' असे म्हणतात. क्षेत्रवैशिष्ट्यानुसार प्रत्येक क्षेत्राची शब्दविशिष्टता लक्षात राखी यासाठी लघुक्षेत्र ही संकल्पना योजण्यात आली. ब्राँझिल बर्नस्टीन यांनी व्यक्तीच्या सामाजिकीकरणात असणारा भाषेचा सहभाग, भाषेची प्रतिक्रियात्मक व्यवस्था आणि सामाजिक घडण यातील परस्परसंबंधाचा शोध घेतांना त्यांनी जो निष्कर्ष काढला तो असा- "विस्तारित प्रयोगव्यवस्था ही औपचारिक संबंधात, ज्ञानप्रक्रियेत, वृत्तपत्रादी जनसंपर्क माध्यमातील उपयोजनेमुळे अधिक सूक्ष्मतर होत असते. भाषांतर्गत रचनावैशिष्ट्ये, शैली वैशिष्ट्ये, पारिभाषिक संकल्पना यामुळे विस्तारित भाषिक प्रयोगव्यवस्थेमध्ये वाढणा-या मुलांच्या बौद्धिक विकासात भाषेचा सहभाग फार मोठा असतो. उलट मर्यादित भाषिक प्रयोगव्यवस्था ही अनौपचारिक, घरगुती वा समवयस्कांच्या संज्ञापन व्यवहारापुरतीच मर्यादित असल्यामुळे अशा प्रयोगव्यवस्थेत वाढणा-या मुलांच्या सामाजिकीकरणात न्यूनत्व राहून जाते." या विचारातूनच 'न्यूनसिध्दांत' मांडला गेला. विल्यम लववच्या मते - "काळाचे बिंदू नक्की करून भाषाभ्यास गतिशील, परिवर्तनशील रूपाला कालतत्वात बंदी करून टाकण्यासारखे आहे. एकाच व्यक्तीच्या भाषेत एकच एक रूप कसे अस्तित्वात असे. गतिशील समाजाबरोबर भाषेतही परिवर्तन होत असतात. आणि ते दोन्ही एकाचवेळी परिवर्तन प्रक्रियेत सहयोगी असतात. म्हणून सामाजिक संदर्भातच भाषा- व्यवहाराचे अध्ययन इष्ट व योग्य आहे." भाषेच्या सामाजिक संदर्भाशिवाय भाषाअभ्यास होऊच शकत नाही. ही लववची भूमिका समाजभाषाविज्ञानाचा विकास व्यक्त करते. जोशुआ फिझमन यांनी भाषेचा वापर आणि मानवी वर्तनाची सामाजिक घडण यातील परस्पर संबंधाचा अभ्यास करून समाजविज्ञान या अध्ययनक्षेत्राचे तीन पैलू मानले-

१. वर्णनात्मक- कोण, कोणाशी, कोणत्या वेळी, कोणत्या कारणासाठी, कोणती भाषा बोलतो.
२. गतिशील- वेगवेगळ्या संदर्भात वा परिस्थितीमध्ये वेगवेगळे भाषाभेद का उपयोगात आणले जातात.
३. उपयोजित- भाषाध्यापन व भाषाध्ययन, भाषांतर, लिपीव्यवस्था, भाषानियोजन.

मिखाईल बर्ग्लिनने संज्ञापन आणि भाषिक चिन्ह यातील सहसंबंधाचा आढावा घेऊन, विचारक्षेत्र हे विविधांगी असून 'संज्ञापन' हा त्याच्या विचाराचा, अध्ययनाचा केंद्रबिंदू आहे. मानवी आयुष्य, मानव व्यक्तित्व, मानवी जाणिवा, भाषा, साहित्य, संस्कृती या सर्व गोष्टींची निर्मिती ही संज्ञापन व्यवहारातूनच होते. असा विचार मांडला. समाज भाषाविज्ञानातील या सिध्दांतांच्या आधारे आपणास जगातील कोणत्याही बोलीभाषेचे समाज भाषावैज्ञानिक अध्ययन करता येते.

भारत हा बहुभाषिक राष्ट्र असल्याकारणाने इथे सुमारे सात हजारापेक्षाही जास्त बोली बोलल्या जातात. प्रत्येक बोली भाषा ही काळानुसार, स्थळानुसार, प्रदेशानुसार, धर्मानुसार, जातीनुसार, लिंगानुसार, वयानुसार, व्यवसायानुसार ही बदलत असते. या बदलानुसार ती स्वतःला वेगळी बनते. या वेगळेपणासाठी कारणीभूत घटकाचा अर्थात मेदाचा अभ्यास आपल्याला समाज भाषाविज्ञानात करावा लागतो तो पुढिलप्रमाणे-लिंगानुसार : पुरुषांची भाषा, स्त्रियांची भाषा, धर्मानुसार : हिंदुची भाषा, मुस्लिमांची भाषा, शिखांची भाषा, जातीनुसार : मराठा, माळी. अशा महाराष्ट्रात अडिबशेपेक्षा जास्त जाती आहेत. पोटजातीनुसार- मराठातील पोटजाती - घाटावरचे, घाटाखालचे, देशमुख, शहाण्णव कुळी, पंचकुळी वै. माळीमध्ये- फुलमाळी, हळदमाळी. आर्थिक वर्गानुसार - श्रीमंत, गरीब, शोषणपट्टीतील, आदिवासी, डॉगर्ड-यातील. व्यवसायानुसार - व्यापारांची, दलालांची, हमालांची, चांभार, लोहार, कोष्टी वै. प्रदेशानुसार - खानदेशी, कोकणी, वैदर्भी, डांगी इ. काळानुसार - मध्ययुगीन - पादवकालीन, बहामनीकालीन, शिवकालीन, पेशवेकालीन, आंग्लकालीन. प्रमाणभाषा व बोली - मराठी व कोकणा, मराठी व अहिराणीबोली व बोली- कोकणा व भिल्ली, कोकणा व पावरा अशा अनेक अंगांनी भाषेचा समाज भाषा वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करता येतो. समाजभाषाविज्ञानात भाषा आणि सामाजिक व्यवहार यातील आंतरसंबंधाचा अभ्यास केला जातो. उच्च-मध्यम-कनिष्ठ, दलित, आदिवासी, विविध धर्मे व व्यावसायिक, जित-जेत संबंध, या सर्वांच्या भाषाव्यवहाराची सामाजिक

बाजू लक्षात घ्यावी लागते. भाषा आणि समाज, भाषा आणि संस्कृती, भाषा आणि आर्थिक वर्गव्यवस्था, जातिव्यवस्था, भाषा आणि निषिद्धता, भाषा आणि लिंगव्यवस्था, भाषा आणि सामाजिक जडणघडण, भाषा आणि साहित्य, भाषा आणि राजकारण, भाषा आणि सत्ता, भाषा आणि शिक्षण, भाषिक निवोजन, भाषासंपर्क, भाषावार प्रांतरवनेमुळे निर्माण झालेले प्रश्न, भाषिक अल्पसंख्यांकांचा प्रश्न, एक राष्ट्र-एक भाषा- एक लिपी चा प्रश्न, शासन व्यवहाराची भाषा, शिक्षणाचे माध्यम, अशा अनेक घटकांचा, प्रश्नांचा, समस्यांचा सांगोपांग अभ्यास करणारी ज्ञानशाखा म्हणून समाजभाषा विज्ञानाकडे पाहिले जाते.

समाजभाषाविज्ञानाच्या अंगाने विदयापिठीय स्तरावर संशोधन झालेले आहेत त्यात- इंदूरच्या मराठी बोलीचा अभ्यास (१९७३)- जुवेकर प्रमोदिनी, धुलियाँ के पावरी बोली और उसके लोकसाहित्यका अध्ययन (१९७५)- डॉ. राजनारायण मौर्य, नंदुरबार भागातील अहिराणी (१९८३)- प्रा. ह.श्री. शेणोलीकर, मराठीची एक बोली खत्री : भाषाशास्त्रीय, बाड्मयीन, समाजशास्त्रीय व सांस्कृतिक अभ्यास (१९७७)- बाळवेकर दत्ता नारायण, उत्तर कोकणी बोलीचा अभ्यास (१९६३) - जोशी मीना भालचंद्र. मुंबईतील कोळी बोलीचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास (१९९०)- महाडिक उज्वला सतीश, माळवा व सावंतवाडी भागातील बोलीचा अभ्यास (१९६९)- डॉ. रेगे सरस्वती यांनी केला आहे. अशाच पध्दतीने नागपुरी बोलीचा, कोरकू बोलीचा, रषवी बोलीचा, गोंडी बोलीचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास झालेला आहे. मिश्र दिप्ती यांनी Some aspect of kokani Phonology.1995, करपुरकर पुष्पा पांडुरंग यांनी Descriptive analysis of Gawdi : a dialect of kokani .1968, कवडी नरेश भिकाजी यांनी-Folk songs from Dang : a linguistic study with comparative reference to Dangi as spoken today.1954, कुलकर्णी सुधाकर बालकृष्ण यांनी Descriptive analysis of Katkari dialect.1970, चिटणीस विजया श्रीधर यांनी The khandeshi dialect .1964, चोपडे तोताराम नामदेव यांनी-Marathi as spoken by Lewa Patidars.1972, Descriptive grammar of the Khatri dialect.1964 एजा अपर्णा यांनी-Kosti dialect of Marathi. 1973, ट्रेड रोनाल्ड ली यांनी-Lamani : Phonology , grammar and Lexicon.1969, देशपांडे नंदा वामुदेव यांनी Descriptive analysis of Thakari dialect.1977, परशुरामन टी यांनी Marathi dialect of Tamilnadu Puppet Artist.1987, परांजपे विनायक वामुदेव यांनी- Descriptive analysis of karhadi.1970. अवेबार्ता एस. यांनी Descriptive analysis Madia dialect. 1966, भागवत माधुरी माधव यांनी &A study of Varhadi dialect in the neighbourhood of Akola.1967, भिडे वसुधा विदयाधर यांनी A Descriptive study of Chitpavni dialect of Marathi 1983, लड्डू सुहासिनी हरिश्चंद्र यांनी Linguistic analysis of Koli. 1961, बाळिंदे शंकर गोविंद यांनी Descriptive analysis of mangi Marathi in Malva,M.P.1964, वीणा एस. यांनी Descriptive analysis of Madiya dialect.1965, विश्वनाथ के. टी. यांनी Descriptive stydy of Maavani : a dialect of Marathi.1975, आंबेकर किशोरराव पुरुषोत्तम यांनी A Linguistic study of Raj-gondi in Vidharbh.1982, कोलते श्रीकांत लक्ष्मणराव यांनी A Linguistic study of Phase – Paradhi dialect spoken in Vidarbh.2004. निमसत्कार पुरुषोत्तम देवाजी यांनी A Linguistic analysis of the Madia Dialect of Gadhachiroli Distric in Sociological context.1990, पांडे पद्माधर विश्वेश्वर यांनी- A Descriptive analysis of Mathuri Bhajan dialect in Yeotmal District of Maharashtra.1983, चोस्कर

ऊसतोडीचा करीत असून अंदाजे जवळपास 75 टक्के ऊसतोड कामगार हा बंजारा समाजाचा असतो. या व्यवसायासाठी हा वर्ग बाहेरच्या राज्यांमध्येही साखरकारखाने जिथे असेल तिथे तो जात असल्याकारणाने तेथील भाषाही आपल्याबरोबर घेऊन येतो. त्यामुळेही भाषेत बदल झालेला पहावयास मिळतो. महाराष्ट्रातील विविध जिल्ह्यात जिथे साखर कारखाने आहे तिथे तर तो जातोच शिवाय गुजरात, मध्यप्रदेश, राजस्थान अशा राज्यातही तो जातो. परिणामी हिंदी, गुजराथी आणि राजस्थानी बोली भाषेचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात झालेला पहावयास मिळतो.

जाती व धर्मानुसार पाहता बंजारा समाज हा वेगवेगळ्या राज्यात वेगळ्या धर्म आणि समाजाचे अनुकरण काढून घेऊन त्यांनी केलेले पहावयास मिळते. म्हणजे सगळ्यात जास्त बंजारा बोली भाषिक हा हिंदू धर्मात असून अल्पप्रमाणात का होईना बौद्ध धर्मात, ख्रिश्चन धर्मात आणि मुस्लिम धर्माचा अनुभवही यांनी केलेला दिसतो. यांच्यात रोटी बेटी व्यवहार होतात. मात्र या समाजातही पोटजातींमध्ये श्रेष्ठ कनिष्ठ मानले जातात. उदा. सण उत्सवावर वादय बाजविणारा बंजारा भाषिक 'डालीया' नावाने ओळखला जातो. त्याला कनिष्ठ मानून इतर वर्ग त्यांच्याशी रोटी बेटी व्यवहार मात्र करत नाही. तसेच 'जांगड' म्हणजे हलक्या जातीचा वर्गही यात पाडला जातो. तो वर्ग कसा तयार झाला. त्यांच्याशी आपले नाते काय असते. याविषयी सांगितले जाते. अक्करमाशी म्हणून जसा इतर समाजात ओळखला जातो तसा हा वर्ग बंजारा समाजात 'जांगड' म्हणून ओळखला जातो. या समाजात दागिने बनविणारा बंजारा सोनार हा वर्ग आहे. मात्र अतिकडे हा वर्गही इतर व्यवसायाकडे बडालेला पहावयास मिळतो.

लिंगानुसार, बचनानुसार, पुरुषानुसार बंजारा बोलीतील भाषिक भेद आपल्याला सांगता येतात. नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, क्रियाविशेषण, शब्दयोगी, उभयान्वयी आणि केलवप्रयोगी अव्यये म्हणजे शब्दांच्या जातीनुसार हा भेद अभ्यासता येतो. उदा. स्त्री आणि पुरुषांचा नावाच्या अनुशांगाने विचार केला तरी हा भेद आपल्याला जाणवतो. उदा. बुदी - बुधा, भोजली - भोज्या, देवली - देवला, सकरी - सक-या, रतनी - रतन, झीपी - झापा, सुंदरी - सुन्द-या, फुली - फुल्या, लछी - लछ्या, गोमली - गोमा, रुपली - रुपला धरमी - धर्या, दिपली - दिपला, पोमी - पोम्या, पणी - पण्या, मंगली - मंगल्या या नावावरून असे लक्षात येते की स्त्रीलिंगी नामास 'ई' प्रत्यय लागून तो तयार होत असतो. व 'आ' आणि 'या' प्रत्यय लागून पुल्लिंगी शब्द तयार होतो अशा पध्दतीने आपल्याला प्रत्ययांचाही वापर करून या बोलीतील भेद दाखविता येतो. सामान्यनाम - छेडी - बकरी, डूंगर - डोंगर, कत्रा - कुत्रा भाववाचकनाम - हासणो - हासणे, रोणो - रडणे, सचोटी - खरेपणा, चलाख - चाणाक्ष, धाडो - पांढरा, काडो - काडा. सर्वनाम - प्रथमपुरुषी - म, आपण, हाम, मारी, मारो द्वितीयपुरुषी - तोन, तार, तम, तु, तम्हार, तारी, तारो तृतीयपुरुषी - उ, ई, येन, ओरी वो, इ, विशेषण - आतरा, वतरा, कतरा, जतरा, आत, जना, कना, कत, वत, केवडी, गुणविशेषण - खाटो, मिठो, डोकरा, हालको संस्वाविशेषण - दी, छो, दस, तेरं, तिसरो, चौथो, पाव, आधो, दोल्हा, घारी, पाची, साती. सार्वनामीक विशेषण - इ, ई, वो, ये, प्रश्नार्थकविशेषण - कोई, तोई, केर, काई, येन, वोन, इ, ऊ. क्रियाविशेषण - हासणो, रोणो, वेसणो, उठणो, सोणो, रिसाणो, करणो, देणो, मेलणो, रेणो, देणो. लिंग - लभण बोलीमध्ये पुल्लिंगीव स्त्रिलिंगी असे दोन प्रकार आढळतात. पुल्लिंगी - छेरा, बडद, बकरा, कतरा, हेला, मिनी, वेतदू, डोकरा, कुंडा स्त्रिलिंगी - छेरी, गावडी, भेसी, बकरी, तांदरी, बोका, नवलेरी, डोकरा, कुंडी. बचनव्यवस्थेचा विचार करतांना बंजारा बोलीमध्ये एकवचन व अनेकवचन असे दोन प्रकार दिसतात. ते लिंगानुसार छेरा - छेरी, कमारा - कमारीण, माटा, काकरा, पटल्या, असे काही शब्द पाहिले तर ई, ईण प्रत्यय लावून स्त्रिलिंगी शब्द तयार होतो. क्रियापद - जा, बेस, वाच, लक, जो सी, पी कर खारो, पिरा, बाचरो, रमरो, बेठो या क्रियादर्शक शब्दास 'छ' प्रत्यय लावून सकर्मक क्रियापद तयार करता येतो. संयुक्त क्रियापद - कर लिदो, सामळ लिदो, केक दिनो, पिरा छं, बलारो धुं. बंजारा बोलीमध्ये विभक्तीप्रत्यय - कर्ता - रो, म, कर्म - नं, करण - ती, संप्रदान - सारु, नं अपादान - ती संबंध - रो, री, र, नं ती अधिकरण - मं, मार, पर संबोधन - ये, अरे ही दिसतात. शब्दयोगी अव्यय - बंजारा बोली

भाषेमध्ये जात, वतं, जतं, कतं, घारीवडी, आंग, पाचं, डावळीवडी, जमणीवडी, हेटं, मुडांग, मार, मार ही स्थितीदर्शक क्रियाविशेषण अव्ययाची उदाहरणे आहेत. तसेच कालदर्शक क्रिया- विशेषण अव्ययात आव, जन्ना, सवार, कालेन, परमेदन, कनाई कनाई. परिणामवाचक क्रियाविशेषण अव्यय - घणो, जरासेक, आतरा, वतरा, कतरा. विरोधदर्शक- पणं, जकोणं, जेरसार, उमवान्वयी अव्यय- दोन वाक्य जोडणारे अव्यय बंजारा बोलीमध्ये मं, अनं, नतो, मी, की, कोई, भाई, वेंरेवासु, वेंरेवासु, जकोणं, करनं, पण. केवलप्रयोगी अव्यय- हॉहॉ, होहो, छं, घणो, आछो, बापरे, याडीये, याजो, मॅरें, येबाओ इ. बंजारा बोली भाषेतील आणखी काही महत्वपूर्ण नावे उदाहरण म्हणून देता येईल. रंगाची नावे- काळो, धोळो, हारो, रातडो, पिळो, काळोभूर, भुरो हारोगारे धोळोसप. अन्न पदार्थांची नावे -वाटी, गलवाणी, लापसी, कडाव, चरको, काचो पाको, माचळी, चोटी, दळीचा, आटो, जामण, चिलवा, गुलगुल्या, घुगरी, खोडी, धरी, लगावण, सळोइ, घुरमो, पाटोडी डोकळ्या, खाटो, गोळ, सक्कर, ऍंगण, इंडा मांडयांची नावे -लोटा, घडीया, चाटू, कुंडो, हांडी, दातळी, दातळी, कचोळी, भगोली, कुसा, बळी, छरी, सिक्को, गोदडी, सुरेण्या, कराडी, काटोटी, सिसी, छदळ, खरपणी बार -सोमवार, मंगळवार, बधवार, वरसपत, सकरवार, थावर व दितवार महिनार, वर्ष व नक्षत्रांची नावे -रोपळी, मरण, आरुडडा, मोठी पुक नानक्या, पुक, आसळका, मगा, पुरवा, भुतरा, हासत, चित्रा, सवाती. वुंदाळो, पावासाळो, हियाळो. नातेदर्शक नावे -बा, या, भैन, चिरा, काका, काकी, भतिजा, मामा, मामी, दादा, दादी, नाना, नानी, मासा, मासी, जमाई, नणद, नानक्या, मोठबापू, दरवाणी, समदण, पामणो, भाया, बोडी, साळो, पुरुषाची नावे- बुध्या, भोज्या, देवला, सकरु, झापा फुलीया स्त्रियांची नावे- गोमली, सोमली, रूपली, झामी, हेमली, दिपली, धरमी अशी आढळतात. शब्दबंध -आचो छोरा - चांगला मुलगा, धोळो घोडो - पोंडरा घोडा, काळो कत्रा - काळा कुत्रा, सवार आ - उदया या. उपवाक्य -तार नाम काई छं - तुझे नाव काय आहे. ओर नाम मालम छेनी - त्याचे नाव माहित नाही. म भुको धूं - मी जपाशी आहे. वाक्य -हमार गामेम एक देवळ छं - आमच्या गावात एक देऊळ आहे. तार कनं कत्रा पिसा छं - तुमच्याजवळ किती पैसे आहेत. छीव्यार झाडेहेट रमरे छं - मुले झाडाखाली खेळत आहेत. म्हणी व वाक्यप्रचार-खोर खराबी लबाडेर चहादारी, बोवडी बोभाटो डिपरी झापाटो, दुसरेर घरेर चिर आपणे काई कामेरी, नकटो बेटा पेटेरो खोटो पैसा गाठेरो, सिक देवून सिकली मार नाम टिकली, रांधी भात हेगी चिर, यी गमाई वू गमाई दलडा मार गोई गमाई, जीव चकण्या करम गंडया, जांगडेर कचोळीमाई पितानिन पेट फोड दिनी.

संदर्भ ग्रंथ :

मिलिंद स. मातशे (२००४) आधुनिक भाषाविज्ञान : सिध्दांत आणि उपयोजन- लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई, तिसरी आवृत्ती.

- जयश्री पाटणकर, संपा. (२०१३) सामाजिक भाषाविज्ञान- स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, चि.आ.
- रमेश धोंगडे (२००६) सामाजिक भाषाविज्ञान- दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि.शनिवार पेठ, पुणे.
- सारीपुत्र तुपेंरे (२०११) सामाजभाषाविज्ञान आणि दलित कथा वाङ्मय- नविन उदयोग, पुणे.
- रमेश बरखेडे (२००९) समाज भाषाविज्ञान प्रमुख संकल्पना-शब्दालय प्रकाशन, पुणे, दु.आ.
- वसंत विष्णू कुलकर्णी (२०११) मराठी प्रबंध सूची - साहित्य प्रसार केंद्र, सीताबर्डी, नागपूर.
- मोहन चव्हाण (२००७) 'बंजारा बोली भाषा : एक अध्ययन', सूर्या प्रकाशन, कानपूर.
- मोतीराज राठोड (२००५) 'गोर-बंजारा वंशाचा इतिहास', लतादेवी प्रकाशक, औरंगाबाद

**U.G.C. Care Listed
 Research Article Trends
 Of Pure Science And
 Applied Science Disciplines
 In Higher Education System
 In India And Abroad
 During Covid 19 Lockdown Period**

Edited By-

**Prof. Kishor Manikrao Waghmare
 Advocate Mrs. Manisha Kishor Waghmare**

Publishing-in-support-of,

BLUEDIAMOND PUBLISHING

Block- 9b, Near Andrews Ganj,

New Delhi- 110049.

Website: www.bluediamondpublishing.in

©Copyright Author

All rights reserved No part of this book may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form by any means, electronic, mechanical, magnetic, optical, chemical, manual, photo copying, recording or otherwise, without the prior written consent of its writer.

ISBN : 978-93-87063-79-2

Price: 350 INR

Publishing year : August-2020

The opinions/contents expressed in this book are solely of the author and do not represent the opinions/standings/ thoughts of Blue Diamond publishing.

Index

Sr. No.	Chapter Name	Author Name	Page No.
01.	Knowledge Management In Higher Educational Libraries In India	Kishor Manikrao Waghmare	1-6
02.	Green Liabrary Service In Covid-19	Dr.Chandrashekhar D.Wani	7-12
03.	"Granted Academic Libraries Utilization In Sangli Districts: A Study Of High School Libraries In The Duration Of Covid 19 Pendamic"	Dr.Salunkhe S.P. Dr.Kanthe Rajesh.	13-18
04.	Impact Of Law And Justice Subject Reading On Higher Educational Libraries In India	Asst. Prof. Ramdas Verma	19-24
05.	Screening And Partial 16 S Rrna Gene Sequencing Of Keratinase Producing Stenotrophomonas Maltophilia Karuna5 Isolated From Poultry Waste	Asstt. Prof. Himmatsingh Mahor	25-36
06.	An Interdisciplinary Area Of Research In Librarianship.	Mr. Fulari Arjun Ramdas	37-42
07.	Awareness And Use Of Massive Open Online Courses (Moocs) By College Teachers In Maharashtra: A Study.	Dr Uday Maruti Jadhav	43-56
08	Impact Of Naac On The Best Practices Of College Library Services In Beed District In Maharashtra	Dr.Sanjay L. Bhedekar	57-64
09	A Study On Currant Education System, New Education Policy Draft 2019 And Challenges Regarding Implementation Of 2020 New Education Policy In The Period Of Covid - 19.	Dr. Bhaumik P. Upadhyay	65-68

AN INTERDISCIPLINARY AREA OF RESEARCH IN LIBRARIANSHIP.

MR. FULARI ARJUN RAMDAS

Research Scholar.

Department of Library and Information science.

Shri. J.J.T. University,

Jhunjhunu, Rajasthan.

Abstract:

Contemporary academics encourage the interdisciplinary studies. The agencies of higher education in India also believe in this maxim for the promotion of quality education. UGC, a national funding and accrediting body provide guidelines with promotional schemes for further betterment of the field of interdisciplinary studies. On the basis of interdisciplinary research the institutions of higher education and university are even ranked on the basis of interdisciplinary studies and its enduring values in academics and also in society. The paper is proposed to speak the background of disciplinary and interdisciplinary studies, the societal and intellectual benefits and how interdisciplinary avenues are undertaken by the librarianship discipline. More especially the research paper argues out the collaborative study of management and library science and how these two disciplines together been investigated by the scholars of library and information science in general and job studies particular.

INTRODUCTION

Conglomeration and collaboration between disciplines and interdisciplines is not age old, rather having the recent value and importance. The disciplines and its connotations refer to the modern subjects taught in the university and college setup. The subjects are classified into variety of broadways and further into narrower and specialized ways. Reviewing the classification, the attribute of subject contents are primarily considered for being disciplinary and interdisciplinary. One popular way of understanding the academic subjects are in the division of science, social science and humanities. Eventually the study

Mr. Fulari Arjun Ramdas

and research, researchers and scientists appraised the societal benefits of these disciplines. The research result and outcome of investigation helped the growth and development of subjects. No disciplines or subjects are restricted into certain boundaries and nature of the content demands viewing from different perspectives.

Those perspectives and multiple analyses of particular subjects are bound to be understood the relation between two or more subjects or sub-subjects, what the librarian often call it a facet. Economics is a discipline from social science categories, which is to study the economic activities, theories, the relation between demand and supply and satisfying unlimited wants with the limited income. On the other hand political science is another important discipline which is studied and taught with a definitive scope while understanding the political behavior, constitutional aspects, rights, duties and also governing principles. These two aspects are taught with definite prescribed scope. However under some circumstances while studying new phenomena, contents of both the disciplines crisscrosses and overlaps, hence formed interdisciplinarity.

Librarianship and Interdisciplinarity

Librarianship as a discipline is more than hundred years old. It has evolved through the years as one of the finest subjects of social sciences. Thought started with certificate and diploma courses, librarianship in India are taught and researched at par with other subjects of social sciences. The content is taught with modern and pragmatic syllabi by retaining the old and traditional concept with new areas of research. The discipline starts with practicable beginning of classification and cataloguing, clubbing into knowledge and organization and revealed its maturity with new areas of study and research. An application of information technology has helped to cross those traditional boundaries of discipline into enhancing the library services by applying information and communication technology. For these purposes, the library professionals are trained with the basic principles of information technology so as other technocrats. To manage libraries and information centers as an organization, the managerial principles are taught. So the new activity, duty and responsibility they are here trained with, made them librarians and library managers. More number of activities and engagements of modern libraries have transformed their original positions by training, content and orientation. Hence the new role played by librarians is not excellent with disciplinary nature of orientation and at the same time content made them practical and pragmatic also. Thought not described here exhaustively, more numbers of interdisciplinary studies are imbibed into the syllabi and content of the librarianship course.

Management, Job studies and Librarianship

Though tagged as a popular and independent terminology, Job studies are one of those core subthemes of management disciplines. Under this umbrella term job studies, Job advertisement, Job analysis and job requirement and many others are covered. 'Job analysis

An Interdisciplinary Area of Research in Librarianship.

commonly combines methods of data collection to achieve a comprehensive picture of the job under study. Most approaches to job analysis mix and match various job data sources and data collection techniques. Management people are trained and develop their competencies during their training and research at institutions and universities. The job study programme is considered to be one of the primary areas in management syllabi of the school of management. The basic objective of this study is to orient the young managers to adhere themselves to handle the people at different levels in the officers, institutions and organizations. It is to be noted that people are core part of any organization. As price puts it, 'how can we difference one organization from another? Large companies spend considerable amount on developing strong images for themselves. Corporate logos, decoration schemes, uniforms, marketing literature and advertisements are all designate to create a favorable impression with customers and share analysis. But public images tell us little about an organization as an employer. In fact it obscures the nature of people management. It is people who work for organization, who develop services and products of organization and eventually the people and organizations are related to each other and develop mutual cooperation and competitiveness. The result is that the organization is known through its people.

The library is also considered as a modern organization with increasingly variable nature with relation to servicing the people as client of the library. The library professionals work in the library in different capacities to serve the organizations with stipulated job descriptions and job analysis. Understanding people, the library professionals in the library have become a tedious job for library authorities, library managers and the chief librarian. The is taken up seriously by library trainers and teachers of the university to consider this issue as a special case and accordingly the elements is inscribed in the syllabus and the other training aspects of librarianship.

Syllabus and Interdisciplinary

Library school adopt the contents which best suit the students for the job market. As it is discussed above, one of the primary aspect demand a special module on the management on the library and information science centers. Majority of Indian library schools design their syllabi considering one of the core compulsory papers often entitled, 'library management,' management of library and information centers 'etc. The basic reason of giving importance to management and managerial principles is for considering libraries as a modern complex organization. In special paper on management principles, consisting of four-five parts in the form of units or sections is having a job studies as one of them. In this part the content is so designed that people and their job is considered as one of the substantial part of library as an organization. Orientation to the job or the works, their nature and description are told in the classroom. The entire activity is related to job studies are described herewith the beginning job requirement and to fulfill those requirement, public notices in the form of advertisement to attract the best minds are

Mr. Fulari Arjun Ramdas

displayed followed by on the basis recruitment policy and suitable candidates are inducted and introduced to the organization. In some cases job training is initiated for the fresher's and staff development programmed is conducted time to time for updating the compliances of the people along with in-house updating programmes. All these aspects are related to job in the context of library as an organization, needs to be focused, studied and researched for further development.

Teaching management principles in general or job studies in particular are not created in vacuum. Librarianship syllabi designers need the help of others especially, from economics, and management people. Orientation and adoption of the content of management aspects into the field of librarianship is primarily the involvement of two disciplines e.g., economics and librarianship. The job study is borrowed from the content of management to its discipline, and other disciplines also borrow certain elements from the subject of library and information science. The environment of one or more disciplines speaks in the volume about the nature of the interdisciplinary study and research.

An interdisciplinary shows the brevity and credit of a discipline; librarianship is credited with all these attributes and proud to be tagged as one of key professional disciplines in Indian academics. Teaching a paper on managerial principles not only introduces the basics of management to the students of librarianship but also a future librarian is trained with all these management success tips. This interdisciplinary nature of the content of introduced in librarianship discipline, the outgoing students of the subject is empowered multifariously along with fitness to become even managers and other organizations related to libraries and information centers'. Further the interdisciplinary strengthened the discipline and attracts more students for training and research. This symptom of interdisciplinary not only strengthened the discipline but also assisting in enhancing the discipline or subjects. Hence the quality of the university is elevated.

Conclusion

From the above discussed proposition in support of interdisciplinary, introducing job studies in librarianship while adapting the managerial principles in the training of future librarianship speak the favor of modern librarianship as a subject or discipline. Newer and newer theories and principles are encouraged to be introduced in the syllabi. In some library schools, wherever is warranted by looking into the job market, a full-fledged paper may be taught under the flagship of job studies. By result, the products or students of librarianship, if not many at least few can get the benefit to be recruited by the big organizations or can be employs as job officers or training officers or as specialized employees in different corporate and government sectors. All these would be possible by adopting and encouraging the interdisciplinary nature of the study from other disciplines and librarianship can be transformed into a newer and newer professional discipline. Hence interdisciplinary can provide flexibility and dynamism from static nature of the discipline and ultimately the dynamism is principle of survival of the fittest attitude in the academics.

REFERENCES:-

1. Price, Alan(2011). Human resource management, 4th ed. Melbourne: cengage Learning.
2. Sims,Ronald R.(2002). Organizational success through effective human resource management, London: Quorum.
3. Stycos,J Mayone(1989). Introduction In Stycos, J. Mayone (Ed). Demogarphy as an interdisciplinary, pp. vii-ix New Brunswick: Transactions Publishers.

----- ❖ ❖ ❖ -----

अनुसूची

१. संपादकीय	प्रा. डॉ. राजाराम सोनटके	
२. कृषिजीवनाचा अस्सल काव्यविष्कार	प्रा. श्रीकृष्ण अडसूळ	२५
३. शेतकऱ्यांच्या जीवनातला 'ऊनपाऊस' विविध कथांचा कविता	प्रा. डॉ. आबासाहेब सरवदे	३५
४. शेतकरी जीवनातील वेदना-कल्लोळ	प्रा. अनुसधा गुरव	४४
५. झोतीची प्रेरणा : ऊनपाऊस	सदानंद सिनगारे	५५
६. ग्रामीण स्त्रीचे वधायं चित्रण	प्रा. डॉ. मोना चिमोट	६५
७. भाषा आणि ग्रामभावेचा आविष्कार	प्राचार्य डॉ. पंडितराव परार	६६
८. तळागाळातील प्रश्नांचा वेध देणारी कविता	आचार्य शिवाया भारोतकर	७६
९. निर्यात संकटाना माणूस जबाबदार	प्रा. दिवाकर सदाशिव	७७
१०. 'ऊनपाऊस' मधील लोकजीवन, लोकसंस्कृती	डॉ. कलाशय फलके	८५
११. 'ऊनपाऊस' मधील निर्यात व राजकीय कविता : एक आकलन	प्रा. डॉ. सुहासकुमार शोबडे	९८
१२. दुष्काळ आणि शेतकऱ्यांच्या दुःखाची दाहकता मंडणारी कविता	अनिलकुमार होळकर	९९
१३. अधिवासशास्त्रीय समीक्षेच्या काही पाऊलखुणा	प्रा. डॉ. पुजरा बाणू	१०७
१४. खगोल-विज्ञानावरील सर्जनशील भाष्य : ऊनपाऊस	प्रा. डॉ. दशा पाटील	११२
१५. ग्रामसंस्कृती व विज्ञानाचा अपूर्व संगम	डॉ. मधुकर क्षीरानगर	१२०
१६. सजग दृष्टी	प्राजा कुलकर्णी	१२६
१७. राजकीय कविता : सत्य चित्रण	डॉ. बाळासाहेब चाव	१२८
१८. ज्वलंत राजकीय कविता	प्रा. शांताराम शिरगळे	१३४
१९. ऊन-पावसाचे हृदयस्पर्शी चित्रण	डॉ. प्रतिभा इंगोले	१३८

प्रशासकीय लेखांची पूर्व प्रसिद्धी :

दृष्टिकोण :

१. गोमंतक, सामना, पुण्यवहारी, चाणक्याची पत्र, लोकप्रभात, हुंजार नेता, तरुणभारत, सकाळ अंग्रेज, दिव्यमराठी.

भाषिके / शैलिकाऱे :

पाणिनी, यशवंत (गोवा), कुसुमाकर, अक्षरवैदर्भी, अक्षर वाङ्मय, पर्यलित जनसंच, वन्हाड विकास, भावमाला, शोषपर्य, निरुण, अक्षर पेशी, सीमातीर (दिवाळी), कादवा शिवार, नवभारत, Resurrection (कर्नाटक)

दरील सर्व नियतकाव्यिकांचे व संपादकांचे आभार.

शिरोधर आभार :

प्रा. डॉ. रणधीर शिंदे, डॉ. मोना चिमोट
 डॉ. यशवंत राज, डॉ. एकलिंग शेंख
 डॉ. सनील भगतवे, डॉ. राजकुमार येळगाड, डॉ. रमेश पोळ
 डॉ. नवराज रावरा, डॉ. सुनील सांगोले

स्वीकारण्यापलीकडे मार्गच नव्हता. आता थारुन सुटका नाही; पातुं आपल्या इच्छेपलीकडे ते नाही. आपण त्याला भुललेलो आहे. कविता ही मनाची भाव अवस्था असते, एक प्रतिक्रिया असते. भारतीय माणूस श्रंतीवर जगतो, म्हणून खेड्यातील, कृषिनिष्ठ कविताच खरी भारतीय कविता होय. ही कविता कृषिजीवनाचा अनुभव घेणारा कवी जेवढा प्रामाणिकपणे रेखाटेल तेवढा थारही जाणिवेचा कवी रेखाटणार नाही. आ. थ. पवार ग्रामजीवन, त्यातील होणारे बदल, शेतकऱ्यांचे शोषण, त्यांच्या आत्महत्या, शेतकऱ्यांची भाषा, त्यांची संस्कृती, जगतिरीकरणाचा परिणाम, नीतिमूल्यांचा न्हास इ. बाबी सहज रेखाटतात. कवी शेतकरी आत्महत्यांस सकार, सवकार, नोकशहाना जबाबदार धरतात; तसेच दुष्काळ, गारपीटसारख्या नैसर्गिक आपत्तीसही मानवालाच जबाबदार धरतात. शासनातही च इतर निसर्ग संकटासही मानवच जबाबदार असल्याचे स्पष्ट करतात. या संश्र्हातील सर्वच कवितांचा परामर्श जगोअभावी घेता आला नाही; पातुं आणखी काही कविता उत्तम दर्जाच्या आहेत. 'वीच', 'वडीव', 'ओढीतीची', 'विज्ञानयुग', 'सोळा डिसेंबर वाग', 'महाकाळ' इ. पुस्तकाचे मुखपृष्ठ एका फांदीत कोरडा आणि दुसऱ्या फांदीत ओला निसर्ग दाखवून 'जनपाऊस' नावास चित्रकार समर्पक मुखपृष्ठ देतात.

अक्षरधरणी (मासिक), पुणे,
ऑगस्ट २०१५, पृ.क्र. १८ ते २१.

॥ १८४ ॥

प्रा. दिवाकर सदाशिव

(१०) 'जनपाऊस' मधील लोकजीवन, लोकसंस्कृती

डॉ. दत्तात्रय परतके

(नाशिक)

वाङ्मय निर्माता ज्या समकालीन साप्ताहिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणात जिवन जगत असतो त्या समकालीन वातावरणाचा परिणाम त्याच्यावर होत असतो. त्यामुळे त्याच्या अनुभवांचा आविष्कार होत असताना लोकजीवन, लोकसंस्कृती यात होत असते ती प्रा. आ. थ. पवार यांच्या 'जनपाऊस' काव्यसंग्रहातून प्रकट झालेली आहे. ६४ पृष्ठांचा हा काव्यसंग्रह आहे. या काव्यसंग्रहात शेती, शेतकरी, पाऊस न आल्यामुळे निर्माण होणारे प्रश्न, कवीच्या भोवतालचा परिसर, विज्ञान आणि शेतकरी जीवन, पौराणिक व्यक्तीबद्दल कवीला असणारे आकर्षण या सर्वांतून उलगडत गेलेले लोकजीवन, लोकसंस्कृतीचे दर्शन या काव्यसंग्रहातून घडते. 'वडीराजा' या कवितेतून शेतकऱ्यांच्या नशिबी दारिद्र्य कसे आले आहे ही लक्ष्या व्यक्त होते.

'पावविला शब्दपूजा दळभद्री नागपण...'
वाळा पावात घातला पैस देवाचं काढून'

प्रत्येक जन्माला शेणाच्या मुलाचे पावव्या दिवशी सटवाई भविष्य लिहिते, असा समज समाजाला रुढ आहे. नशिबी आलेल्या दारिद्र्याला काय करणार? आपले नशिब आपल्या मुलात पाहणाऱ्या बापाला मुलाची पाचवी करावला व्याजाने पैसे भाणून वाळे घालावे लागत आहेत. या शेतकऱ्यांच्या दुःखाला कोण वाचा फोडणार? भसा प्रश्न कवीने वळी या पौराणिक पात्राचा दाखला देऊन आपल्या मनातील खंत व्यक्त केली आहे. मुणाच्या नाभीत कस्तुरी असल्याचा उल्लेख 'पान' या कवितेत व्यक्त गेले. आणुटी हा शब्दप्रयोग ग्रामीण बोलीतील कवितेच्या शीर्षकासाठी वापरून कवीची लोकजीवनाशी असलेली नाळ व्यक्त होते. ईहीर, बखोटी, त्रिगोविणी इ. बोलीतील शब्दप्रयोग समर्पक साधले आहेत. शेरणी हा शब्दप्रयोग 'वडीराजा' या कवितेत कवीने शेतकऱ्याला कष्ट करणे लागतात आणि हातात मिळते कष्टाची लालण. मात्र जे शिक्षित झाले त्यांच्या हाती त्यांना सहज शेरणी जशी प्रसाद करणे मिळते, तसा कारीना विनासायाम मोबदला मिळतो, जो कष्ट करूनही शेतकऱ्यास मिळत नसल्याची खंत कवीने या कवितेतील ओळीतून व्यक्त केली आहे.

॥ 'जनपाऊस' कवितेचे वाङ्मयीन स्वरूप ॥

‘दुष्काळातील पोळा’ या कवितेत शंदा पावघाळा कोरडाच चालता आहे. शंकराचे देऊळ पावघाने किंवा दुष्टाने कोंडले तर पाऊस येतो असा समाज समजात परंपरेने प्रचलित आहे. ते कल्पनाची इच्छा कवीने या कवितेत व्यक्त केली आहे. ‘खेड्याची उदासी’ या कवितेत दावण हा शब्दप्रयोग वापरून ग्रामीण जीवनाशी असलेले नातेच त्यातून व्यक्त केले आहे. ‘सैबर’ या कवितेत कवीने स्वयंवर राजाचे पांडले असे म्हणून कवितेचा शेवट केला आहे. सोळा संस्कारांमधील स्वयंवर पद्धतीने लग्न कराव्याची देवादिकांपासून प्रचलित पद्धत आहे. तिची आठवण कवीने या कवितेत केली आहे. ‘आगूट’ या कवितेत कवीने शिरकणी शब्दप्रयोग वापरून घरातल्या सामान्य स्त्रीच्या शिरकणी लग्नसाराईचा वैशाख निघून गेला तरी कष्ट करीत राहण्याची वृत्ती दिसून येते. ती एका दूष विकणाऱ्या स्त्रीने गडाचे दरवाजे बंद होऊन कडेकोट बंदोबस्त असूही गडावरून खाली येण्याचे यशस्वी काम केले म्हणून, तेव्हापासून कर्तृत्ववान स्त्रीप्रतिक शिवाची परासाराजांनी ‘शिरकणी बुरूज’ नाच देवले व तेच प्रचलित असल्याचे या कवितेतील आशयावरून लक्षात येते. बोलवण हा शब्दप्रयोगही कवीने ‘बळीराजा’ या कवितेत वापरून परंपरी नाळ जोडली आहे. कुणव्याच्या ठिकाणी सतत चिंताच असलेली दिसून येते. सरकारने केलेली कर्मचाऱ्यांची घोषणा खोटीच आहे. बोलवणीत काहीच तथ्य नाही हेच कवीला यातून व्यक्त करावयाचे आहे. ‘आम्ही मकूर मजूर’ या कवितेत कवीने मजुरांच्या जीवनातील दुःख व्यक्त करताना म्हटले आहे की सरकारी पेशाची किती उघळपट्टी होते. पण गरीबांच्या जीवनात मात्र परंपरेने आलेल्या उघळताच जे जे जगण्यासाठी त्या दाडी उघळत्या आधारानेच आपली गरज भागवावची आहे. वंजरूपी उघळ त्याच्या कुठे आहे नशिवात, हा आशयही त्यातून सहजच व्यक्त झाला आहे. ‘दुष्काळातील पोळा’ या कवितेत बेलगोळ्यास परंपरीक पद्धतीने शेतकरी दुष्काळ पडला तरी पत्नीच्या पायातील हेंजण मोडून वाळे करतो. कैलाला झूल, बेगड, शिंगाना रंगाने रावून त्याच्यासाठी पुरणपोळी असे बाजत पाजतच त्याचे स्वागत करतात, ही भारतीय संस्कृती. शेतकऱ्यावर दुष्काळामुळे ओढवलेल्या परिस्थितीतही तो सण करातो आहे. ‘दुष्काळ’ या कवितेत कवी आ. य. पवार म्हणतात-

‘कोरडीच सीनापाईं हिरीं धारवा कोरड्या’

झालं चुंगडं बौधळ्याचं कशा फसाव्या परड्या?’

सीनानदी कोरडीच आहे. ‘धारवा’ म्हणजे ग्रामीण भागात पाणी पिण्यासाठी विहिरीसारख्या पण मोठ्या आकाराच्या विहिरी, त्याही कोरड्याच आहेत. अन

॥ इंधन ज्वारी झाली आहे. चुंगडं म्हणजे सहज कुठल्याही माणसाला ॥
॥ वा येईल एवढी ज्वारी. अशा परिस्थितीत देवाच्या परड्या भरणे हा ॥
॥ परिक्तेने चार-सहा शिवांना बोलावून त्यांची पूजा केली जाते. दुष्काळा ॥
॥ ज्या कशा भाव्यात असा प्रश्न कवीला पडलेला आहे. ‘वीज’ या कवितेत क ॥
॥ नेस भानामती संबोधले आहे. म्हणजे वीज कधी येते आणि कधी कोठे पडते ॥
॥ नज नाही, हा आशय व्यक्त करणेकरिता लोकपरंपरेतील शब्दप्रयोगाने संपर्क ॥
॥ करत होतो. ‘पूनव’ या कवितेत कवीने रंडकी हा शब्दप्रयोग ग्रहण पुनवेसाठी वाप ॥
॥ आहे. ज्या स्त्रीचा पती भलेला आहे त्या स्त्रीस रंडकी म्हणून ओळखले जा ॥
॥ परिक्तेचे आणि चंद्राचे नाते अन्वयसाधारण आहे. पण अशी एखादी ग्रहण ॥
॥ परिणा पती सोडून रंडक्या स्त्रीप्रमाणे येते. जीवनातला आनंद हिणवून घेते. ‘पूनव ॥
॥ कवितेतील या ओळी-

‘सान थोर कर्तुकानं रघु माझं सजविती
परि अशुभ म्हणुनि, राती आंचोळ करिती’

॥ परिक्तेच्या चंद्राच्या रूपाबद्दल प्रत्येकाला आकर्षण वाटते. चंद्रग्रहणावेळी अ ॥
॥ लाल रात्री नदीत आंचोळ कराव्याची प्रथा परंपरेने समाजात रुढ आहे. ‘पणी आ ॥
॥ कवितेतील या चार ओळी खालीलप्रमाणे-

‘दान ताटाचं करववं
परि पाट देऊ नाही
वंश आपुला बुडेल
वाटंनं त्या जाऊ नाही’

भारतीय संस्कृतीचा विचार करताना संस्कारांतून आलेला हा विचार अ ॥
॥ वाट म्हणजे आपल्या जीवनातील सर्वस्व, अधिकार, हक्क असे त्याचे अर्थ आं ॥
॥ णून ‘देऊ नये बसायचा पाट’ हेच या कवितेतून कवीला व्यक्त करावयाचे अ ॥
॥ ‘जोड प्रीतीची’ या कवितेत ‘मांडे’ हा परंपरेने आलेला छायाप्रदार्थ आहे. ‘कर्णी’ ॥
॥ कवितेत कवी शेवटी म्हणतो, ‘विहिरीच्या तळात आज पाणी राहिले नाही, ॥
॥ नाची करणी आहे’. लोकपरंपरेतून करणी करणे हा शब्दप्रयोग आलेला अ ॥
॥ णाने एखाद्याच्या विहिरीतील पाणी मंत्रतंत्राच्या साहाय्याने दुसरीकडे पळवणे, ने ॥
॥ णातविणे या अर्थाने वापरला जातो. ‘लोखंड्या’ या कवितेत तिफण या परंपरी ॥
॥ णानाच्या साहाय्याने धाव्य शेतानत फेले जाते ते औजार. ‘आम्ही मकूर मजूर’ ॥
॥ णा’ कवितेत उघळ या शब्दप्रयोगाचा संपर्ककर्त्याचा वापर केला आहे. एक परंपरी

धाम्य कांडण्वाचे टपाडी साधन. 'नेता' या कवितेत मुसल शब्दाचा उल्लेख आला आहे. धाम्य कांडण्वासाठीचे पारंपरिक साधन, पूर्वी लग्नप्रसंगी शेतकरी त्याच्या इतर हत्यारांबरोबर यादीही पूजा करत असे. तसेच बकळ, खीर ह्या बोलीभाषेतील शब्दप्रयोगांचाही 'नेता' कवितेत योग्य उपयोग केलेला आहे. खडावा एक पारंपरिक पद्धतीने ताकडपास्त तयार केलेली चपल होय. केव्हा मानवाला वनात फिरावे लागत असे तेव्हा आदिमानवाने पायाचे संरक्षण वसावे म्हणून तयार केलेली चपल होय. वरात हा शब्दप्रयोग लग्न झाल्यानंतर वराची काढलेली याचत गाजत फिरवणूक असा परंपरेत अर्थ मिळतो.

'नेता' या कवितेत लंघर या शब्दातून जागण गोंधळात संबंधित व्यक्तीकडून लंघर तोडण्याचा पारंपरिक विधी करणे, लंघर म्हणून ओळखल्या गेलेल्या लोखंडाची साडळी एका लाकडास बांधून तोडावयाची असते. ती गुटली तर कुलदेवता त्यायोगे सर्व इडापिडा काढून टाकते असा विश्वास त्यापद्धीत आहे. 'नक्षी' या कवितेत कंकण या पारंपरिक हलत घालण्याच्या दगिऱ्याचा उल्लेख समर्पक आहे. 'वदल' या कवितेत परंपरेने आलेल्या दिवाळसणाची आठवण करून दिली आहे. 'खेडूतानं गाणं' या कवितेत दुष्काळाच्या परिस्थितीचे वर्णन करताना कवीने पाऊस पडण्याच्या अंगादर केल्हा जाणाऱ्या विधीचा उल्लेख केला आहे. गाढवाचे लग्न लावण्याची प्रथा परंपरेने चालत आलेली आहे. दहा-दुष्टाने शंभू महोदयाचे मंदिर कांडले तर पाऊस येतो असा लोकविश्वास प्रचलित असल्याची जाणीव या कवितेच्या माध्यमातून करत आहे. 'वळीव' या कवितेत कवीने 'येई आभाळ झेलीत देशोदशीच्या फकिरा', लोकसंस्कृतीमध्ये परंपरेने जाणाऱा फकीर, जोगी हे भिक्षेकरी म्हणून असलेले, त्याच उदरनिर्वाह करून जाणाऱा एक वर्ग आहे. कवीचे मन परंपरेत गुंतलेले असल्याचे व्यक्त होते. 'नेता' या कवितेत फकीर, गोसावी या भिक्षेकऱ्यांना दुष्काळ पडला काय अन् नाही, याची काळजी नसते. कारण ते आपला उदरनिर्वाह भिक्षा मागूनच चालवत असतात.

'चिंता' या कवितेत विज्ञानाची प्राती दिवसेंदिवस होते आहे. संस्कृती मात्र विज्ञानाच्या प्रातीपुढे स्वतःचे अस्तित्व ओळखून थांबते. एक खेडूत म्हणतो, "वेताळाचे अन् खेडूळीचे असेच नाते जुळते. वेताळ आणि खेडूळ हे दोन्ही थोड्या अंशाने भिन्न आहेत." दोन्ही स्थांनातले भूतपिशाच्य योनीतील कल्पनेने रंगविलेले, मात्र लोकप्रयोगेले ग्रामीण लोकमानसात रचविलेले आहेत. 'राणी आली' या कवितेत सटवार्डे देवताचा उल्लेख केलेला आहे. 'खेड्याची उदासी' या कवितेत म्हसुबाला खेटं या शब्दप्रयोगात प्राणीय भागातील काही प्राणसं म्हसोबाला नवम बोलतात. माा जोपर्यंत त्याचे फळ

मिळत नाही तोपर्यंत म्हसोबाच्या दर्शनला जातात. अशा परंपरेच्या अर्थ सूचित केला आहे. 'अनुगण' या कवितेत कवीने नदीच्या वास्तव्य असल्याचे सूचित केले आहे. या साठी आसरा म्हणून प्रसिद्ध आहे. बहिणी-बहिणी आहेत. वलदेवता म्हणून परंपरेने त्यांची पूजा केली जाते. ज म्हणूनही त्यांच्याकडे पाहिले जाते.

'कला' व 'आगूट' या कवितेत उखाणा हा शब्दप्रयोग समर्पकरीत्या आहे. 'कला' या कवितेत पाळणा हा शिष्यांनी सामूहिकपणे विशेष प्रसंगी गा गीतप्रकार आहे. पाळणा गीतामध्ये देवी शक्तिविषयी वाटणारा मूर्तियुक्त भा आहे. 'वळीव' या कवितेत हुमान (फोडे) याही पारंपरिक काव्यप्रकाराचे उ कवीने योग्य केले आहे. यासंदर्भात 'लोखंड्या' या कवितेतील उल्लेखही आहे. हुमान या शीर्षकानेच कवीने कवितेची रचना केलेली आहे. 'खेड्याची' या कवितेत ओधी या पारंपरिक काव्यप्रकाराचे उपयोग समर्पक साधले अंगाईगीतात मूर्तिमंत आई वास्तव्य करते. बाळाच्या रक्षणार्थ तिचे रडणे त्याच्या हसण्यात तिचे हसणे असते. अंगाईत विशाला व्यापून उरणाऱी आई 'वदल' या कवितेत कवीने याचे उपयोग केले आहे.

शोडस्यत, 'अनपाऊस' या प्रा. आ. व. पवार लिखित काव्यसंग्रह तत्कालीन लोकजीवन, लोकसंस्कृती व्यक्त झाली आहे. कवीच्या मनातील शेतकऱ्यांविषयी आर्तता, निव्वहावा, आपुलकी त्यातून प्रकटते. अनसामान्यार्थ जोडून त्याच्या दुःखाकडे सहानुभूतीने पाहणारे आ. व. पवार जनभावनेचा आश्रय त्यांची व्यथा व्यक्त करतात.

संदर्भ :
* मुजुमदार अविनाश : प्राचीन मराठी वाङ्मयातील लोकतत्त्वे, (सविता प्रकाशनांत).

* हेर श. चिं. : लोकसाहित्य आणि संतसाहित्य काही अनुबंध, (श्री प्रकाशन, पुणे).

* शोषपर्व मार्च २०१६, नाशिक,
(आंतरराष्ट्रीय जर्नल)
पृ.क्र. १९ ते २२.

प्रा.डॉ. दत्तात्रय फलत

ISSN-2350-0395

ॐ ॐ ॐ

